

ERNST BLOCH

ΟΥΤΟΠΙΑ
ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Μετάφραση
ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΡΟΖΑΝΗ



ΕΡΑΣΜΟΣ

ΟΙ ΙΔΕΕΣ 12

ΟΥΤΟΠΙΑ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΟΙ ΙΔΕΕΣ
Ίδρυτής σειράς: Μανόλης Λαμπρίδης
άρ. 12

Α΄ ΕΚΔΟΣΗ ΕΡΑΣΜΟΣ 1985

ISBN 978-960-89144-8-3

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΣΜΟΣ, Μαυρομυχάλη 133, 11472, Αθήνα,
τηλ. 210 6436676

ERNST BLOCH

ΟΥΤΟΠΙΑ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Συζητήσεις

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΡΟΖΑΝΗ



ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΣΜΟΣ



ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

Σύμφωνα με τόν κλασικό όρισμό του Κάρλ Μανχάιμ: «Μιά κατάσταση πνεύματος είναι ουτοπική όταν είναι ασυμβίβαστη με την κατάσταση της πραγματικότητας μέσα στην οποία τοποθετείται. Αύτη ή ασυμφωνία είναι πάντοτε καταφανής από τό γεγονός ότι μιά τέτοια κατάσταση πνεύματος στην έμπειρία, στη σκέψη και στην πρακτική προσανατολίζεται προς αντικείμενα τὰ όποια δέν υπάρχουν στην πραγματικότητα. Όπωςδήποτε, δέν πρέπει νά θεωρούμε ως ουτοπική κάθε κατάσταση πνεύματος ή όποια είναι ασυμβίβαστη ή υπερβαίνει τὰ άμεσα δεδομένα (και με την έννοια αύτη «άναχωρεί από την πραγματικότητα»). Θά αναφέρουμε ως ουτοπικούς μόνον εκείνους τούς προσανατολισμούς πού υπερβαίνουν την πραγματικότητα, οί όποιοι όταν διαπερνούν τή συμπεριφορά τείνουν νά συντρίψουν είτε έν μέρος είτε έν όλω την επικρατούσα κατά την εποχή τους τάξη πραγμάτων».¹

Ό όρισμός αύτός είναι πολλαπλά σημαντικός: όχι μόνον άποκαλύπτει τόν θεμελιώδη πυρήνα της ουτοπικής σύλληψης του κόσμου, δηλαδή τόν άνατρεπτικό της χαρακτήρα, αλλά συγχρόνως άποσυνδέει τό ουτοπικό πνεύμα από την άντιφατικότητα με την όποία ό παραδοσιακός μαρξισμός τό άντιμετώπισε. Η στάση πού ό μαρξισμός υιοθέτησε άπέναντι

1. Karl Mannheim, *Ideology and Utopia*, Routledge 1966, σ. 173.

στην Ουτοπία είναι ασφαλώς απορριπτική στό σύνολό της. Όπως σημειώνει ο Maynard Solomon: «Ο μαρξισμός ισχυρίστηκε πώς έχει προχωρήσει από την Ουτοπία στην επιστήμη, πώς έχει εξορθολογίσει τα άλογα στοιχεία όλων των προηγούμενων συστημάτων. Στή συνέχεια, η ουτοπική σκέψη απορρίφθηκε ως αντιεπιστημονική, φανταστική και αντιδραστική».²

Η απόρριψη αυτή συνιστά τον κεντρικό άξονα της κριτικής του Ένγκελς. Παρ' όλο πού ο Ένγκελς αναγνωρίζει στους ουτοπικούς σοσιαλιστές «τά σπέρματα των μεγαλοφυϊών πού κρύβονται κάτω από τις χίμαιρές» τους, δεν παύει νά θεωρεί τίς ουτοπικές τους διαθέσεις ως τίποτε περισσότερο από άπλές χίμαιρες και φαντασμαγορίες πού ανήκουν αμετάκλητα στον χώρο του φανταστικού: «Ωστόσο τά καινούργια αὐτά κοινωνικά συστήματα ἦταν καταδικασμένα νά παραμείνουν ουτοπίες. Κι ὅσο περισσότερο τά ἐπεξεργάζονταν στίς λεπτομέρειές τους τόσο ἀναγκαστικά αὐτά ἀποσύρονταν μέσα στήν καθαρή φαντασία».³

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ σκέψη τοῦ Μάρξ ἐπηρεάστηκε σημαντικά ἀπό τοὺς ουτοπιστές.⁴ Πιστεύοντας ὁ Μάρξ, μαζί μέ ὁλόκληρο τόν δέκατο ἔνατο αἰώνα, στήν προτεραιότητα καί στήν ἀκατάβλητη δύναμη τῆς Φαντασίας ὡς πρωταρχικοῦ διαμορφωτικοῦ στοιχείου τῆς ἀνθρώπινης ἐσωτερικότητας, ἀλλά καί τῆς ἀνθρώπινης πράξης, ἦταν

2. Maynard Solomon: «Marx and Bloch—Reflections on Utopia and Art», περιοδικό *Telos*, τεῦχος 13, Φθινόπωρο 1972, σ. 68.

3. Φρειδερίκου Ένγκελς, *Ουτοπικός καί ἐπιστημονικός σοσιαλισμός*, ἐκδόσεις Α. Ματαράγκας, Ἀθήνα 1945, σ. 11. Στό ἀπόσπασμα πού παρατίθεται ἀκολουθεῖ τήν ἀγγλική ἐκδοση.

4. Leszek Kolakowski: *Main Currents of Marxism*, τόμος 1, μτφρ. P.S. Falla, Oxford University Press, σ. 323.

φυσικό μέσα από την Ουτοπία νά διαβλέπει τή δημιουργική υπεροχή του Φανταστικού στο όνειρο καί στην έλπίδα του ανθρώπου για έναν καινούργιο κόσμο: «στis ουτοπίες ενός Φουριέ, ενός Όουεν κ.λπ. υπάρχει ή πρόβλεψη καί ή φαντασιακή έκφραση ενός καινούργιου κόσμου».⁵ Παράλληλα όμως ο Μάρξ απέρριπτε τά ουτοπικά συστήματα ως άποπροσανατολιστικά ιδεώδη πού παρά τήν κριτικότητά τους κατέληγαν σέ αντιδραστικές αιώσεις μέσα στο παγκόσμιο επαναστατικό κίνημα, τό οποίο όραματιζόταν ως έκφραση τής αύτεπίγνωσης του προλεταριάτου καί τής συνειδητής του έπιλογής νά ανατρέψει τήν κρατούσα κατάσταση πραγμάτων μέσα από τήν επαναστατική πράξη. Για τόν Μάρξ, «ο ουτοπικός σοσιαλισμός ή κομμουνισμός όπως τόν διακήρυξαν οι Σαίν-Σιμόν, Όουεν καί Φουριέ, ενώ έχει επίγνωση τής πάλης των τάξεων καί τής καταπίεσης του προλεταριάτου, άποτυγχάνει νά συλλάβει τόν ιστορικό ρόλο-κλειδί πού διαδραματίζει τό προλεταριάτο, καί τό μεταβάλλει σέ ένα παθητικό αντικείμενο μεταρρυθμιστικών σχεδίων. Οι θεωρητικοί αυτοί άπορρίπτουν τήν προοπτική τής επανάστασης καί συγκεντρώνουν τό βλέμμα τους πάνω stis προνομιοϋχες τάξεις. Έπαιξαν έναν χρήσιμο ρόλο στην κριτική τής αστικής κοινωνίας καί stή συνηγορία των μεταρρυθμίσεων, αλλά, επιχειρώντας νά άνυψωθούν πάνω από τήν πραγματική πάλη των τάξεων, οι διάδοχοί τους stis επόμενες γενεές μετεστράφησαν προς αντιδραστικές αιώσεις των οποίων ο στόχος είναι νά εξαφανίσουν τους ταξικούς ανταγωνισμούς καί νά έμποδίσουν τήν ανεξάρτητη πολιτική δράση του

5. Από γράμμα του Μάρξ στον Κούγκελμαν, μέ ήμερομηνία 9 Οκτωβρίου 1866. Αναφέρεται από τόν Maynard Solomon, ό.π., σ. 69.

προλεταριάτου.⁶ Μέ την έννοια αυτή, ή κριτική του Μάρξ δέν στρέφεται πλέον πρὸς τήν οὐσία τῆς Οὐτοπίας ὡς φαντασιακῆς ἔκφρασης τοῦ νέου κόσμου, ἀλλὰ πρὸς τήν πολιτική της διάσταση τήν ὁποία θεωρεῖ ὡς ἐγγεῖρημα συμβιβασμοῦ τῶν ταξικῶν ἀνταγωνισμῶν καί κατὰ συνέπεια ὡς ἰσοπεδωτικό ἰδεῶδες ἀντιδραστικοῦ συντηρητισμοῦ: «Ἐξακολουθοῦν νά ὀνειρεύονται τήν πειραματική ὑλοποίηση τῶν κοινωνικῶν τους Οὐτοπιῶν, τήν ἴδρυση ἀπομονωμένων φανταστικῶν, τήν ἐγκαθίδρυση «ἀποικιῶν στό ἐσωτερικό», τήν ὀργάνωση μιᾶς «Μικρῆς Ἰκαρίας» —μικροσκοπικές ἐκδόσεις τῆς Νέας Ἱερουσαλήμ— καί γιά νά στήσουν ὅλα αὐτά τά κάστρα στόν ἀέρα, εἶναι ἀναγκασμένοι νά κάνουν ἔκκληση στά συναισθήματα καί στά θαλάντια τῆς ἀστικῆς τάξης. Σιγά-σιγά βυθίζονται στήν κατηγορία τῶν ἀντιδραστικῶν συντηρητικῶν σοσιαλιστῶν».⁷

Σέ ἀντίθεση πρὸς τήν ἀμφιθυμία τοῦ μαρξισμοῦ, ὁ Μανχάιμ ἀποκαθιστᾷ μιᾷ διαλεκτική σχέση μεταξύ Οὐτοπίας καί πραγματικότητος, μιᾷ σχέση κατὰ τήν ὁποία ὁ προσανατολισμός τῆς σκέψης καί τῆς πράξης πρὸς ἀντικείμενα πού ὑπερβαίνουν τή συγκεκριμένη πραγματικότητα ὁδηγεῖ συγχρόνως στή δημιουργία ἐνός συνόλου θεωρίας καί πρακτικῆς, τό ὁποῖο εἰσερχόμενο στό πεδίο τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς συντρίβει τήν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων, τήν ἀποτρέπει καί μεταστοιχειώνει τό μὴ ὑπάρχον σέ ἐνεργό στοιχεῖο μιᾶς νέας πραγματικότητος. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, λέγει ὁ Μανχάιμ, ἡ Οὐτοπία διακρίνεται ἀπό τήν ἰδεολογία ἀκριβῶς ἐξαιτίας τοῦ ἀνατρεπτικοῦ της περιεχομένου, ἂν καί ἡ

6. Leszek Kolakowski: ὁ.π., σ. 231.

7. Karl Marx-Friedrich Engels: «Manifesto of the Communist Party», εἰς *Selected Works*, τόμος I, Μόσχα 1962, σ. 63.

διάκριση αυτή είναι εξαιρετικά δύσκολη. Διότι οι ιδεολογίες δέν είναι παρά «οί καταστασιακά υπερβατικές ιδέες οί όποιες ποτέ δέν έπιτυγχάνουν *de facto* στην πραγματοποίηση τών προβαλλόμενων περιεχομένων τους. "Αν καί συχνά γίνονται καλής προαιρέσεως κίνητρα γιά τήν ύποκειμενική συμπεριφορά του άτόμου, όταν ενεργά ένσωματώνονται στην πρακτική οί έννοιές τους κατά κανόνα διαστρέφονται». ⁸ Έτσι, οί ιδεολογίες παραμένοντας μέσα στό δεδομένο ιστορικό καί κοινωνικό περιβάλλον, έμποδίζουν τό άτομο νά έχει επίγνωση του άντιθετικού χαρακτήρα τών ιδεών του προς τήν πραγματικότητα, επικαλύπτουν καί αποκρύβουν τήν επίγνωση αυτή καί τέλος έκπíπτουν σέ σκόπιμα ψεύδη, σέ «ψευδείς συνειδήσεις» σύμφωνα μέ τή μαρξιστική έκφραση. Άντίθετα, «οί Ούτοπίες υπερβαίνουν τήν κοινωνική κατάσταση, διότι προσανατολίζουν τή συμπεριφορά προς στοιχεΐα τά όποΐα ή κατάσταση, στόν βαθμό πού έχει πραγματωθεΐ στόν συγκεκριμένο χρόνο, δέν έμπεριέχει. Όμως δέν είναι ιδεολογίες στό μέτρο καί στόν βαθμό πού έπιτυγχάνουν μέσω τής άντιθετικής δραστηριότητος νά μετασχηματίζουν τήν ύπάρχουσα ιστορική πραγματικότητα σέ μιά καινούργια πραγματικότητα σύμφωνη μέ τίς δικές τους συλλήψεις». ⁹

Μέ τόν Έρνστ Μπλόχ, ή ούτοπική σύλληψη του κόσμου μεταβάλλεται σέ άρχετυπική συνείδηση του άτόμου, σέ όντολογία τής πιθανότητος πού ύπολανθάνει μέσα στό έγώ καί του έπιτρέπει, μέσω τής ενεργού δράσεως, νά καταστεί αυτό πού άκόμη δέν είναι, νά καταστεί δηλαδή ή έκπλήρωση του πραγματικού του Εΐναι. Τό άτομο άποκαλύπτει τόν έαυτό

8. Karl Mannheim: ό.π., σ. 175.

9. Karl Mannheim: ό.π., σ. 176.

του μέσα από τή μή έμπειρική πραγματικότητα, μέσα από τή δράση του πού κατευθύνεται πρὸς τό μέλλον, μέσα από τήν ισχύ τῆς φαντασιακῆς προβολῆς αὐτοῦ πού ἀκόμη δέν εἶναι, ἀλλά πού μπορεῖ νά εἶναι καί πού συνιστᾷ τό ὄραμα τῆς νέας πραγματικότητος ἢ ὁποία θά γεννηθεῖ.

Ἡ οὐτοπική συνείδηση ὑπερβαίνει τή δεδομένη πραγματικότητα καί τήν ἀνατρέπει μέσῳ μιᾶς βασικῆς πιθανότητος πού περιέχεται ἐν δυνάμει στήν ἀνθρώπινη ὄντοτητα: Τό ἄτομο εἶναι ἡ θεμελιώδης μονάδα πού ὑποστασιώνει τό ὄραμα τῆς οὐτοπικῆς του ἐνέργειας. «Ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἔχουμε κληθεῖ, ἐμεῖς οἱ ἴδιοι δέν γνωρίζουμε ἀκόμη αὐτήν τήν ἀλήθεια καί τήν τελειότητα αὐτήν πού γεννᾶται μέσα μας καί μέσα στόν κόσμον ἐν ἐξελίξει. Εἴμαστε ἀκόμη μέσα σέ μιᾶ παραβολή τοῦ ἑαυτοῦ μας, «μέσα στήν ὠχρή προσποίηση», μέσα στά σκότη τοῦ στιγμιαίως ζῆν». ¹⁰ Εἶναι κατά συνέπεια αὐτός ὁ στόχος τῆς φιλοσοφίας: νά ἀποκαλύψει στό ἄτομο τήν οὐτοπική του διάσταση, νά ἀπελευθερώσει τήν πιθανότητα πού κρύβεται ἐντός του καί νά τό ἐνεργοποιήσει πρὸς τήν πράξη ἢ ὁποία κατατείνει στό μέλλον, ὑπερβαίνοντας τήν ἐμπειρική πραγματικότητα, ὑπερβαίνοντας τό ὑπαρκτό ἐν ὀνόματι αὐτοῦ πού ἀκόμη δέν ὑπάρχει. Ἔτσι, ἡ φιλοσοφία, γίνεται ὀντολογία τοῦ μή-εἶναι-ἀκόμη (Noch - Nicht - Sein).

Ἡ οὐτοπική σύλληψη τοῦ Μπλόχ τείνει πρὸς μία καθολική σύνθεση τοῦ κόσμου, πρὸς ἓνα προφητικό ὄραμα τοῦ μέλλοντος πού συντρίβει τά δεσμά τοῦ παρόντος καί καθοδηγεῖ τό παρόν στήν αὐτεπίγνωση τῆς ἀνατρεπτικῆς του

10. Francesco Copellotti: «Ernst Bloch - Il Terzo Evangelio e il suo Regno», στό βιβλίο τοῦ Ernst Bloch: *Ateismo nel Cristianesimo*, Feltrinelli Editore, Μιλάνο, σ. 808.

ουσίας, ή οποία είναι ή αὐτεπίγνωση τῆς συνείδησης ὅτι μπορεί νά γίνει αὐτό πού ἐπιθυμεῖ νά εἶναι καί πού ὡς πιθανότητα τό πραγματώνει πέρα ἀπό καί ἐνάντια στήν ἐμπειρική πραγματικότητα. Ὁ οὐτοπικός κόσμος τοῦ μή-εἶναι-ἀκόμη στηρίζεται ἐπάνω στή φαντασιακή διάσταση πού τόν ἀποκαλύπτει ὡς ἐκπλήρωση, ὡς τελειότητα ὡς ἔσχατον (Ultimum) τό ὁποῖο ἀναδύεται μέσω τῶν πράξεων πού κατατείνουν πρός τό μέλλον: «τέτοιες πράξεις, τῶν ὁποίων ἡ “ἐλπίδα” ἀποτελεῖ τήν πλέον γενικευμένη περιγραφή, εἶναι τόσο γνωστικές ὅσο καί συναισθηματικές, ἀλλά εἶναι ἐπίσης ἡ ἐνεργός δημιουργία μιᾶς ἐλπιζόμενης πραγματικότητος, μιᾶς κίνησης τοῦ σύμπαντος πρός τήν κατεύθυνση τῆς ἐντελέχειάς του».¹¹

Κατά τόν Μπλόχ, ἡ ἀλήθεια αὐτῆς τῆς ἐντελέχειας τοῦ σύμπαντος βρίσκεται στό γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὡς ἀρχετυπική ὑπόσταση εἶναι ἓνα οὐτοπικό ὑποκείμενο. Εἶναι δηλαδή τό σύνολο τῶν μή πραγματωμένων ἀκόμη δυνατοτήτων του, ἀλλά καί ἡ πιθανότητα τῆς ἀφύπνησής του μέσα ἀπό τήν ἐμπειρική πραγματικότητα καί καθ' ὑπέρβασή της. Ἀλλά ἡ ἀνάδυση στό φῶς τῆς ἐπίγνωσης τῶν ὑπολανθανουσῶν πιθανοτήτων τοῦ μή-εἶναι-ἀκόμη δέν μπορεί νά πραγματοποιεῖ χωρίς τήν ἀνθρώπινη δραστηριότητα: «Οἱ ψυχές μας περιέχουν στρώματα τοῦ μή-συνειδητοῦ-ἀκόμη, τοῦ κρυμμένου μας μέλλοντος ὁλοκλήρου τοῦ ὄντος· δέν εἴμαστε ἀκόμη αὐτό πού πραγματικά καί οὐσιωδῶς εἴμαστε, καί τό ἴδιο τό σύμπαν δέν ἔχει ἀκόμη φθάσει στήν οὐσία του καί τό κάλεσμά του. Αὐτό πού εἶναι ἡ οὐσία καί τό πεπρωμένο τοῦ σύμπαντος δέν εἶναι δυνατόν νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπό τήν ἐμπειρική παρατήρηση καί τούς ἐπιστημονικούς κανόνες,

11. Leszek Kolakowski: ὁ.π., τόμος 3, σ. 421.

ὅμως ἡ φαντασία μας εἶναι ἱκανή νά περικλείει τόν κόσμο ὅπως μπορεῖ νά εἶναι, ἂν καί ἀκόμη δέν εἶναι». ¹²

Τό προφητικό ὕφος καί ἡ ἀπολαυστική φύση τῆς οὐτοπικῆς ἐνόρασης τοῦ Μπλόχ δέν μποροῦν νά κατανοηθοῦν παρά μόνο μέσω τῆς βιβλικῆς τους καταγωγῆς καί ἐπιπλέον ἐνός ὁράματος πού συμπλέκει τήν ταλμουδική σύλληψη τοῦ κόσμου μέ νεοπλατωνικές καί ἐγγελιανές κατηγορίες. Ἰδιαίτερα ἡ σύλληψη τῆς μή - ἐμπειρικῆς πραγματικότητος ἐπάνω στήν ὁποία ἐδράζεται τό ἔργο τοῦ Μπλόχ, ἀποτελεῖ τυπική ἔκφραση τῶν νεοπλατωνικῶν καί ἐγγελιανῶν αὐτῶν κατηγοριῶν. ¹³ Ἔτσι, μέσα στήν ὄντολογία τοῦ μή-εἶναι-ἀκόμη ἡ καθβαλιστική ἐνσωμάτωση τῆς νέας ψυχῆς σέ μιᾶ ψυχή πού διέρχεται τό στάδιο τῆς παρούσας ζωῆς της (ib-bur) βρίσκεται σέ ἕναν μόνιμο διάλογο μέ τήν πλατωνική σύλληψη τῆς ἀναμνήσεως καί τήν ἀριστοτελική ἔννοια τῆς ἐντελέχειας, ἐνῶ παράλληλα ὁ διάλογος αὐτός διαμορφώνεται μέσα ἀπό τή γλώσσα τῆς μυστικῆς τοῦ Μάιστερ Ἐκχαρτ καί τοῦ Ἰάκωβου Μπαϊμε, καθὼς καί τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας.

Κατά τόν Μπλόχ, τό ἴδιο τό σύμπαν λειτουργεῖ καί δρᾷ ὡς ἓνα σύνολο σημάτων, ἀλληγοριῶν καί συμβόλων μέσα ἀπό τά ὁποῖα ἡ πιθανότητα τοῦ μή-εἶναι-ἀκόμη μιᾶ τήν ἄμεση γλώσσα της, τή γλώσσα πού συνθέτει τήν Οὐτοπία τῶν ὑπολανθανόντων στοιχείων πού εἶναι κρυμμένα καί ὅμως παρόντα. Καί εἶναι μέ αὐτήν ἀκριβῶς τή γλώσσα τῶν σημείων καί τῶν συμβολικῶν μορφῶν πού ἡ τέχνη, λειτουργώντας πάντοτε καί διαχρονικά ὡς ἓνα ἔσχατο ὄριο, κατ' ἐξοχήν ἀποκαλύπτει τήν οὐτοπική διάσταση τοῦ σύμπαντος

12. Leszek Kolakowski: ὁ.π., τόμος 3, σ. 423.

13. Leszek Kolakowski: ὁ.π., τόμος 3, σ. 433.

καί τοῦ ἀτόμου σέ μία ἐνιαία καί καθολική σύνθεση. Ἔτσι, ἡ τέχνη εἶναι διαρκῶς ἓνα κάλεσμα τοῦ ἀνθρώπου καί μιᾷ πρόκληση πού τόν παρασύρει στήν αὐτεπίγνωση τῆς πιθανότητός του νά μεταλλάξει τό μή ὑπάρχον, τό κρυμμένο σῆμα, σέ ἐλπίδα καί ὄραμα τοῦ μέλλοντος. Εἶναι ἐμφανές ὅτι ἐφόσον ἡ σύλληψη τοῦ μή-εἶναι-ἀκόμη ἀναδύεται μόνο μέσω τῆς ἀνθρώπινης δράσης, ὑπερβαίνοντας τήν ἐμπειρική πραγματικότητα, προϋποθέτει τόν ἀνατρεπτικό της χαρακτήρα, προϋποθέτει δηλαδή τό βασίλειο τῆς Ἐλευθερίας καί τό ὄραμα τοῦ καινούργιου κόσμου, ὁ ὁποῖος γεννιέται ὡς τόπος οὐτοπικῆς φαντασιακῆς προβολῆς τῆς ἀνθρώπινης ἐλπίδας: «Τό ὄχι - ἀκόμη εἶναι ἐπίσης τό ἐδῶ - καί - τώρα: παρεισδύει μέσα στό παρόν ὡς ἐπαναστατική συνείδηση, ὡς ἡ ὑποθετική νίκη μιᾶς μοναδικῆς ἐπαναστατικῆς στιγμῆς».¹⁴ Αὕτη ἡ θεμελιώδης σχέση τοῦ μή-εἶναι-ἀκόμη μέ τό παρόν καί τήν ἐπαναστατική μεταστοιχείωση τῆς κρατούσας τάξης πραγμάτων, προσεγγίζει τό οὐτοπικό πνεῦμα τοῦ Ἔρνστ Μπλόχ σέ μιάν ἐπαναστατική γλώσσα, τῆς ὁποίας ἔκφραση ἀποτελεῖ ἡ μαρξιστική ἀντίληψη τοῦ κόσμου. Ὡστόσο, πολύ δύσκολα θά μπορούσε νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἐνορατική οὐσία τῆς σύλληψης τοῦ Μπλόχ ἀπορέει ἀπό κάποια μαρξική θεώρηση. Βέβαια, ἡ γλώσσα τοῦ Μπλόχ θέλει νά ἐνσωματώσει, καί ὡς ἕναν βαθμό τό ἐπιτυγχάνει, τό μαρξικό ιδεῶδες τῆς ἐπαναστατικῆς αὐτεπίγνωσης, τοῦ κριτικοῦ καί ἐπαναστατικοῦ στοιχείου τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος μέσα ἀπό τό ὁποῖο ἀναδύεται τό ὄραμα τῆς μελλοντικῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας. Ἄλλωστε, ὁ ἴδιος ὁ Μπλόχ ἀποκαλεῖ τήν οὐτοπική του σύλληψη «συγκεκριμένη Οὐτοπία», θέλοντας μέ τή σειρά του νά

14. Maynard Solomon: ὁ.π., σ. 84.

τὴν ἀντιδιαστείλει πρὸς τὴν ἀφηρημένη Οὐτοπία, τίς πολιτικές διαστάσεις τῆς ὁποίας καταπολεμοῦσε ὁ Μάρξ ὡς φανταστικές καὶ ἀντιδραστικές. Παρ' ὅλα αὐτά ὅμως, ὁ μαρξισμός παραμένει γιὰ τὴν ὄντολογία τοῦ Μή-Εἶναι-Ἀκόμη ἓνα ἐξωτερικό περίβλημα, ἓνας ἐπιπρόσθετος χῶρος ὁ ὁποῖος ἐπικάθεται ἐπάνω στή γλώσσα τοῦ Μπλόχ ὡς μιά «ξεχωριστή πολιτική ιδεολογία».¹⁵

Ἡ ὄντολογία τοῦ μή-εἶναι-ἀκόμη, ἡ διβλική κοσμογονία πού τό οὐτοπικό πνεῦμα τοῦ Ἔρνστ Μπλόχ εὐαγγελίζεται μέσα ἀπὸ τὴν ἐλπίδα τῆς μή - ἐμπειρικῆς πραγματικότητας διατηρεῖ ἀκέραια τὴν αὐτόνομή της ἐκφραση, τό ἀποκαλυπτικό της ὕφος, καί ἴσως ἓνα ὄραμα μεσσιανικό πού ὅσο καί ἂν ἐπιχειρεῖ τὴν ταύτισή του μέ τό μαρξικό ιδεῶδες, μόνον ἀποσπάσματα (ἐνδεχομένως τὰ πιο πολύτιμα) τῆς μαρξικῆς γλώσσας εἶναι δυνατόν νά συντηρήσει.

15. Leszek Kolakowski: ὁ.π., τόμος 3, σ. 423.

ΟΥΤΟΠΙΑ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Τό κείμενο τῶν συζητήσεων πού ἀκολουθεῖ δημοσιεύθηκε ἀπό τόν Μ. Λάντμαν στό τεῦχος 25 τοῦ περιοδικοῦ *Telos*, τό φθινόπωρο τοῦ 1975. Οἱ συζητήσεις ἔγιναν στό νησί Κορτσιούλα στίς ἀκτές τῆς Δαλματίας, καί ὁργανώθηκαν ἀπό τοὺς ἐκδότες τοῦ περιοδικοῦ *Praxis*. Οἱ συζητήσεις πραγματοποιήθηκαν στό διάστημα ἀπό 14 μέχρι 24 Αὐγούστου 1968, προκειμένου νά τιμηθεῖ ἡ 150ῇ ἐπέτειος ἀπό τή γέννηση τοῦ Μάρξ. Θέμα τοῦ καλοκαιρινοῦ αὐτοῦ σεμιναρίου ἦταν: «Ὁ Μάρξ καί ἡ Ἐπανάσταση». Τό κείμενο τῶν συζητήσεων πού δημοσιεύθηκε στό περιοδικό *Telos* μεταφράστηκε ἀπό τά γερμανικά ἀπό τόν David Parent.

Θέλοντας νά κρατήσουμε τή συνοχή τοῦ κειμένου τῶν συζητήσεων, παραλείψαμε ὀρισμένα περιγραφικά μέρη τοῦ Λάντμαν, καθὼς καί βιογραφικές ἀναφορές τοῦ Ἔρνστ Μπλόχ. Ἐπίσης, δέν περιλάβαμε τέσσερις βιβλιογραφικές ἀναφορές, οἱ ὁποῖες δέν προσθέτουν τίποτε σέ ἓνα ζωντανό κείμενο συζητήσεων. Πιστεύουμε ὅτι τό κείμενο τῶν συζητήσεων παρουσιάζεται ἔτσι μέ μιά ἐνιαία μορφή, ἂν καί ὁ προφορικός χαρακτήρας του τό ἐξαναγκάζει πολλές φορές σέ ἄλλα καί θεματικές μεταπτώσεις.

Κορτσιούλα, 13 Αύγουστου, 1968.

ΛΑΝΤΜΑΝ: Ἡ ἐμμονή τοῦ Γκαϊτε (γιά τή μεγαλύτερη σημασία πού εἶχε κατ' αὐτόν ἡ διατριβή του περί τῶν χρωμάτων σέ σχέση μέ τά λογοτεχνικά του ἔργα) ἦταν μόνο μιά προκλητική ἀντίδραση διότι ἡ διατριβή του περί τῶν χρωμάτων ἔγινε δεκτὴ μέ μικρότερη ἐπιτυχία ἀπὸ ἐκείνη τῶν λογοτεχνικῶν του γραπτῶν. Ἡ φαντασία δέν ἀνακηρύχθηκε ποιητικὴ δύναμη παρά τόν 17ο αἰώνα μέ τή σύγχρονη ἀνακάλυψη τοῦ θέματος. Ἀπὸ τότε, οἱ ρεαλιστές συνυπῆρχαν μέ τοὺς μπαρόκ-ρομαντικούς ἐγκωμιαστές τῆς φαντασίας. Κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα καί τὴν Ἀναγέννηση δέσποζε ἡ θεωρία τῆς μιμήσεως: ὁ καλλιτέχνης ἐξομοιωνόταν μέ τόν κάτοχο τῆς γνώσης· ἦταν σταθερά προσκολλημένος, ἂν ὄχι στήν πραγματικότητα τουλάχιστον στήν ἰδέα. Ἀπὸ τή σκοπιά μιᾶς τέτοιας αἰσθητικῆς, τὴν ὁποία ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος δέν ἀποδέχεται πλέον, ἡ φαντασία ἐμφανίζεται σάν μιά παραποίηση. Μόνον ἡ ἀρνητικὴ της πλευρά προβάλλεται. Ὁ Ἡσίοδος, στὸν πρόλογο τῆς Θεογονίας του ἀντιτίθεται πρὸς τὴν ἀμιγῶς ἐφευρετικὴ λογοτεχνία, ὅταν βάζει τίς μοῦσες νά λένε: «ἴδμεν ψεύδεα πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοία, ἴδμεν δ' εὖτ' ἐθέλομεν, ἀληθέα γηρύσασθαι».*

ΜΠΛΟΧ: Καί ποιά ἦταν ἡ ἀλήθεια πού ἐκεῖνοι προέβαλαν;

* «Ξέρουμε ψέματα πολλὰ νά λέμε ὅμοια μ' ἀλήθειες, μά ξέρουμε μαθές, ἂν θέλουμε κι ἀλήθειες νά ἰστοροῦμε». ΗΣΙΟΔΟΥ Θεογονία, 27-28, μετ. Παναγῆ Λεκατσά.

Ὁ μύθος. Ὅσο κυριαρχεῖ ὁ μύθος, δέν υφίσταται διαμάχη μεταξύ τέχνης καί φιλοσοφίας. Εἰς πείσμα τοῦ Ἡσίοδου, εἶναι ὁ Πλάτων καί ὁ Ἐπίκουρος πού πρῶτοι ἔδωσαν στούς Ἕλληνες νά καταλάβουν τό μή πραγματικό τῆς λογοτεχνίας. Ἀπό τότε ἡ λογοτεχνία ὀφείλε νά βρίσκεται σέ ἄμυνα. Ἀκόμη καί ὁ Μπαουμγκάρτεν ἀπολογεῖται γιά μιᾶ ἰδιαίτερη ἐπιστήμη τῆς αἰσθητικῆς, ἡ ὁποία χειρίζεται ἓνα ὕλικό πού ἀπευθύνεται στά παιδιά καί στίς γριές.

ΛΑΝΤΜΑΝ: Δέν ἤξερα πώς εἴσαστε στενός φίλος μέ τόν Νταίμπλιν. Θά μπορούσατε νά μᾶς πεῖτε μερικά πράγματα γι' αὐτόν;

ΜΠΛΟΧ: Διάβασα τόν Νταίμπλιν πρὶν μερικά χρόνια. Ἦταν ἓνας ἀπό τούς πιό ἐνδιαφέροντες ἀνθρώπους ἐν ζωῇ. Γιά ἄρκετό καιρό συναντιόμαστε κάθε βδομάδα ἢ κάθε δύο βδομάδες καί εἶχαμε γίνει ἓνα σῶμα καί μιᾶ ψυχή. Ἐγώ ἐπέσυρα τήν προσοχή του γιά πρώτη φορά στόν Gerstäcker. Μοῦ ἀφιέρωσε ἓνα βιβλίο του: «Στόν φίλο μου Ε. Μπ., τό ἄλλο κλαδί ἀπό τήν ἴδια ρίζα». Ὅσ τόσο δέν μπόρεσα νά συμφωνήσω μέ τόν παθεισμό του. Τελικά, χωρίσαμε ἐξαιτίας τοῦ νεοκαθολικισμοῦ του. Τό 1920, ὅταν τόν ὑποδέχθηκαν στόν σιδηροδρομικό σταθμό στό Παρίσι, δέν ἤξερε οὔτε λέξη γαλλικά· τό 1945 ἦρθε στό Μπάντεν - Μπάντεν σάν συνταγματάρχης τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ καί εἶχε γίνει ἓνας ἐντελῶς ἀντιδραστικός δεξιός Γάλλος καθολικός πού πίστευε στήν Παναγία. Τοῦ εἶπα: «Εἶσαι γιατρός κι ὅμως ἐγώ ξέρω περισσότερα πράγματα ἀπό σένα σχετικά μ' αὐτά. Πῶς μπορεῖς νά σκέφτεσαι ἔτσι;». Ἦταν Ἑβραῖος ἀπό τό Στεττίν, καί ὅμως οὔτε μέ τόν ἰσχυρότερο μεγεθυντικό φακό δέν ἦταν δυνατόν νά ἀνακαλύψεις κάτι ἐβραϊκό ἐπάνω του. Οἱ ἐξπρεσιονιστές διεκδικοῦν τόν Νταίμπλιν γιά δικό τους, ἀλλά ὅτιδήποτε γράφει εἶναι κατ' ἐξοχήν ἀντικειμενικό. Θά μπο-

ρουσε περισσότερο εύστοχα να ονομασθεῖ ἕνας ὄψιμα γεννημένος συγγραφέας μπαρόκ νατουραλιστής. Τό ἔργο του Βαλ-λενστάιν ἀρχίζει μέ ἕνα συμπόσιο στό Κάστρο τοῦ Χράντσιν: «Ἀπαλά ἡ ἄρπα ἔπαιζε, ἤχοῦσε ἡ γερμανική φλογέρα». Βίαια καί σαδιστικά περιγράφει τά κακοσχηματισμένα στήθη τῶν κυριῶν τῆς αὐλῆς νά φτάνουν μέχρι τήν κοιλιά τους· περιγράφει ἐπίσης τό κάψιμο τῶν Ἑβραίων μέ φορικιαστική ἀκρίβεια, ἡδονιζόμενος ἀπό τή σκληρότητα. Ὁ εἰδικός τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν κέρδισε: ἡ βιολογία τόν ἐνδιέφερε περισσότερο ἀπό τή λογοτεχνία. Τό τελευταῖο του ἔργο εἶναι ἕνας «Ἀμλετ», ὅμως ἀμφιβάλλω κατά πόσο ἤξερε τόν Σαίξπηρ ἀπό πρῖν. Ἐπιπλέον πάντοτε εἶχε μιά κλίση πρὸς τίς μυ-στικιστικές ὑπερβολές, παίρνοντας ἴσως κάποιες ιδέες ἀπό τά ἱστορικά τῶν ἀρρώστων πού ἔτυχε νά δεῖ ὅταν ἐργαζόταν ὡς νευρολόγος. Ἐγραψε ποιήματα γιά τή μετανάστευση τῶν ψυχῶν καί ἕνα ἀφήγημα γιά κάποιον ἀσθενῆ πού νόμιζε πῶς ἦταν ἡ μετενσάρκωση τοῦ Γκαῖτε καί στήν ἡλικία τῶν 47 ἐτῶν ξανάγραψε ὅλα τά ἔργα πού ὁ Γκαῖτε εἶχε γράψει μέχρι τήν ἡλικία ἐκείνη, κατά τή γνώμη του «πολύ καλύ-τερα», στήν πραγματικότητα ὅμως μ' ἕναν ἄσχημο ἐπαρ-χιώτικο τρόπο. Ἀνάμεσα σ' αὐτά τά ἔργα ἔγραψε καί ἕνα δράμα μέ τίτλο «Οἱ θλίψεις τοῦ Βέρθερου». Ὅμως τό γε-γονός ὅτι ἦταν ἡ μετενσάρκωση τοῦ Γκαῖτε τόν ἐνδιέφερε πολύ λιγότερο ἀπ' ὅσο ἡ ἀπόδειξη πού ἔδινε ὅτι ἡ μετανά-στευση τῶν ψυχῶν ὑπάρχει πράγματι. Ὁ Νταίμπλιν ἔγραψε μιά Οὐτοπική νουβέλα, ἂν καί κάπως παιδαριώδη, μέ τίτ-λο *Βουνά, Θάλασσες καί Γίγαντες* στήν ὁποία ἀσχολεῖται μέ τήν ἀπόψυξη τῆς Γροιλανδίας καί τή γέννηση νέων ὀργα-νικῶν μορφῶν...

Παλιότερα, κατά τήν ψυχροπολεμική περίοδο, δίδαξα κάποτε σχετικά μέ τήν ἐνότητα τῆς ἐποχῆς μας καί πί-

στευα μαζί μέ τόν Ἄντολφ Ααϊθε ὅτι τά τεχνολογικά συστήματα θά μπορούσαν νά ἑναρμονίσουν πολλές ἀπό τίς διαφορές μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Σήμερα σέ μία ἐποχή συνύπαρξης, δέν πιστεύω πιά πολύ σ' αὐτήν τήν προσέγγιση διότι ἀκόμη καί ἡ συνύπαρξη εἶναι προφανῶς μά καρικατούρα. Ὁ καπιταλισμός κατάγεται ἀπό τόν Ἄνταμ Σμίθ, τό σοβιετικό σύστημα ἀπό τόν Λένιν. Τό 1940 ἐμεῖς ὅλοι (οἱ ἀριστεροί ἐμιγκρέδες) στίς ΗΠΑ πιστεύαμε ὅτι ὁ φασισμός ἦταν τό ἀναπόφευκτο τελευταῖο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ καί ὅτι ἡ Ρωσία ποτέ δέν θά μπορούσε νά γίνε φασιστική. Αὐτή ἡ πρόβλεψη ἀποδείχθηκε λανθασμένη. Ὁ citizen (πολίτης) τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἔγινε ὁ ἀστός τοῦ καπιταλισμοῦ. Ποιός ξέρει τί θά γίνε ὁ σοβιετικός σύντροφος;

Στήν καινούργια ἔκδοση τοῦ ἔργου μου *Ἰχνη* περιέλαβα τώρα, στήν ἐποχή τῶν μεταμοσχεύσεων, τήν παραβολή τῶν Ἀγγλῶν ἐπιστημόνων πού ἐξερευνοῦν τά ἰνδικά σπήλαια, οἱ ὁποῖοι ἀνακαλύπτουν ἀνάμεσα στά κατακλυσμαῖα ζῶα καί φυτά ἕναν ἀληθινό Πολύφημο μ' ἕνα μονάχα μάτι στό μέτωπό του. Ὁ Πολύφημος ἐπιτίθεται μέ βρυχηθμούς ἐναντίον τους καί ἀμέσως καταβροχθίζει ἕναν Ἀγγλο. Καί ἐνῶ πέφτει σέ ὕπνο μετά τό γεῦμα του, κάποιος ἄλλος Ἀγγλος, ἕνας ἀνατόμος μέ πείρα χειρουργική, μεταμοσχεύει τό μυαλό τοῦ νεκροῦ θύματος στόν Πολύφημο. Ὅταν αὐτός ξυπνάει, ὁ βρυχηθμός του ἔχει ἕναν τόνο ὀξφορδιανό. Ἔτσι γίνεται πλεον ἕνα ἀχώριστο μέλος τῆς ἀποστολῆς. Ἀλλά πολύ σύντομα ἀρχίζει πάλι νά βρυχᾶται μέ πρωτόγονο τρόπο: οἱ τρομεροί χυμοί τοῦ ζωώδους σώματός του ἀπορροφοῦν τό ἀγγλικό μυαλό. Μόνο πολύ ἀργότερα οἱ ἐπιστήμονες ἀνακαλύπτουν ὅτι ἀντί νά ἀποβιβασθοῦν στίς Ἰνδικές ἀκτές εἶχαν ἀποβιβασθεῖ στά ρωσικά παράλια.

Μιά μονάχα επανάσταση δέν ἀρκεῖ καθόλου γιά νά μεταμορφώσει τόν τσαρισμό. Ἡ Ρωσία δέν εἶχε τήν ἐμπειρία οὔτε τοῦ Σχολαστικισμοῦ, οὔτε τῆς Ἀναγέννησης, οὔτε τοῦ Διαφωτισμοῦ, οὔτε τῆς ἀστικῆς επανάστασης. Ἔτσι, ἂν τό μυαλό τοῦ Μάρξ μεταμοσχευότανε σ' αὐτήν, ἡ Ρωσία θά τό ἀπορροφοῦσε ξανά ἢ θά τό δεχόταν μόνο ἐξωτερικά. Αὐτό τό ἴδιο λάθος τό ἔκανε καί κάποιος τραπεζίτης ποῦ μοῦ εἶπε: «Ἐμεῖς οἱ Ἀμερικανοί εἴμαστε οἱ μόνοι ποῦ κάτι μάθαμε ἀπό τόν Μάρξ, διότι ἡ οἰκονομία μας εἶναι ἤδη καλύτερα σχεδιασμένη ἀπό τή ρωσική —ὅμως αὐτό ἀληθεύει μονάχα ἀπό τή σκοπιὰ τῆς τεχνικῆς καί ὄχι τῶν θεσμῶν. Ἡ Ρωσία πράγματι μᾶς παρέχει ἕναν θαυμάσιο ἀνθρώπινο τύπο μέ μεγάλη εὐπιστία, ἀλλά τά θεμέλια τοῦ μαρξισμοῦ: ἡ ἀγγλική οἰκονομία, ἡ γαλλική επανάσταση καί ἡ γερμανική φιλοσοφία— καί τά τρία αὐτά λείπουν ἀπό τή Ρωσία. Εἶναι σάν νά βάζεις μιά στέγη πάνω στό ἔδαφος. Ὅμως αὐτό σημαίνει τοῦτο: ὁ γνήσιος σοσιαλισμός δέν ἔχει ἀκόμη ὑπάρξει, δέν ἔχει ἀκόμη ἀρχίσει.

Κορτσιούλα, 14 Αύγουστου, 1968.

ΜΠΛΟΧ: Ποιά είναι ή διαφορά ανάμεσα στην αστική και στην μαρξιστική επανάσταση; Ή αστική επανάσταση εξαγόρασε την απελευθέρωση του επιχειρηματία σέ ύψηλή τιμή, αλλά πέτυχε ένα πραγματικά αληθινό κέρδος. Ό,τι καταπνίγηκε τό 1815 και κατεστάλη όταν ξαναφάνηκε τό 1848, αποδείχθηκε αναπόφευκτο· ακόμη και ή Αυστρία έγινε αστικό κράτος και ο Βίσμαρκ εισήγαγε την καθολική ψηφοφορία. Ο μαρξισμός είχε και αυτός μιά δύσκολη γέννηση και δέν ήταν όλα καλά στό ξεκίνημά του: ο σταλινισμός διέστρεψε τόν μαρξισμό και τόν έκανε αγνώριστο. Έτσι παρουσιάζεται ένα διαγνωστικό πρόβλημα. Υποτίθεται πώς ο καπιταλισμός παρήκμαζε και οδηγούσε στόν φασισμό. Αυτό ήταν λανθασμένο: ο φιλελεύθερος καπιταλισμός υπάρχει ακόμη. Αποτέλεσμα, τό γερμανικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (SPD) επέλεξε νά γίνει ένα κόμμα αστικό. Αυτό πού τώρα συμβαίνει στην Πράγα μπορεί νά είναι ένα ρήγμα στην Ανατολική Ευρώπη. Δέκα ακαδημίες έπιστημών δέν θά άρκοϋσαν γιά νά αναλυθεί σέ βάθος τοϋτο τό άτεγκτο γεγονός: τό παλιό δέν πεθαίνει και τό καινούργιο δέν γεννιέται.

Στόν μαρξισμό δύο ρεύματα, ένα ψυχρό και ένα θερμό, τρέχουν παράλληλα. Είναι μιά καινούργια έκδοση του Διαφωτισμοϋ. Ή οικονομική έρμηνεία των ιδεών μέ βάση τά συμφέροντα, του έποικοδομήματος μέ βάση τόν πλούτο της εξουσίας στόν φεουδαρχισμό και την εξουσία του πλούτου στόν καπιταλισμό δέν είναι ή μοναδική τελειωτική έρμηνεία, έχει ώστόσο άξία γιά την έρευνα και τή διαφώτιση: ο πραγματικός χρυσός έχει απομείνει σάν κατάλοιπο. Ή αστική

επανάσταση ἔφερε μόνο τήν ἐλευθερία τῆς ἀπόκτησης, ἡ μαρξιστική ἐπανάσταση θέλησε νά δημιουργήσει ἐλευθερία ἀπό τήν ἀπόκτηση καταλύοντας τό σύστημα τῆς ἀγορᾶς, ἔτσι ὥστε ὁ ἄνθρωπος νά μήν εἶναι πιά ὑποχρεωμένος νά θυσιάζει τόν χρόνο του γιά νά ἀποκτήσει τά ἐξωτερικά μέσα τῆς ὑπαρξῆς του. Ἡ πρώτη ἐπανάσταση ἔκανε ἀπλῶς καί μόνο μιά ἀνακατάταξη στή δομή τῆς ἐξουσίας, ἡ δεύτερη ἐλπίζει νά ἐπιφέρει τόν θάνατο τοῦ κράτους καί νά ἀντικαταστήσει τήν κυριαρχία πάνω στόν ἄνθρωπο μέ τή διαχείριση τῶν πραγμάτων. Τοῦτο ἀποτελεῖ τήν ἐκπλήρωση ὅλων αὐτῶν γιά τά ὅποια ἀγωνίστηκαν οἱ αἰρετικοί ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μεσαίωνα. Ὅμως ὅ,τι γι' αὐτούς ἦταν μιά ἀφηρημένη φαντασία τῶρα εἶναι μιά συγκεκριμένη οὐτοπία πού συμφωνεῖ μέ τήν πραγματικότητα χωρίς νά χάνει τή θέα τοῦ ιδεώδους. Οἱ μεγάλες ιδέες τῆς ἀνθρωπότητος τελικά συγχλίνουν. Κι ὅμως, τί δύσκολη γέννα! Γιά νά κατορθωθεῖ, ἡ ἐξουσία καί ἡ ἐλευθερία πρέπει νά συμβαδίζουν χέρι μέ χέρι.

Καρτσιούλα, 15 Αύγουστου, 1968.

ΜΠΛΟΧ: Είχα τή συνήθεια νά μή μιλῶ ποτέ γι' αὐτά πού μέ ἀπασχολοῦσαν, τουλάχιστον σέ συζητήσεις μέ ξένους. Ὅταν καθῶς κουβέντιαζα μοῦ ἔρχονταν ἀποικίες ιδέες, τίς κράταγα γιά τόν ἑαυτό μου καί ἀργότερα τίς ἔγραφα. Δέν μπορῶ νά δώσω κάποια ἐξήγηση γι' αὐτό. Ἦταν ἴσως ἓνα πονηρό μεῖγμα μετριοφροσύνης καί ἀλαζονείας. Ὅταν ὅμως μέγας πιά στή Λειψία πρωτοανέβηκα στό βῆμα φάνηκε πραγματικά σάν νά 'μωνα ἐκεῖ «ἀπό παλιούς καιρούς». Ἀλλά ἀκόμη καί τότε, τόν καιρό πού ἔγραφα τήν Ἀρχή τῆς Ἑλπίδας καί τό βιβλίο μου γιά τόν Χέγκελ, δίδαξα σχολαστικά, στό στύλ τῶν ἐγχειριδίων τοῦ 19ου αἰώνα, γιά δεκαῖς ὁλόκληρα ἐξάμηνα μέ θέμα «Ἡ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας», μιά φορά ἐπίσης μέ θέμα «Τυπική Λογική», καί μέ ἀπασχόλησαν σέ ἀρκετή ἔκταση ὅλες οἱ περίοδοι συμπεριλαμβανομένου τοῦ Μεσαίωνα καί τῆς Ἀναγέννησης. Ἀπό τά μαθήματα αὐτά προέκυψαν ἔξι δακτυλογραφημένοι τόμοι γύρω στίς 800 σελίδες ὁ καθένας, μέσα στούς ὁποίους καμμιά ιδέα δέν ἦταν δική μου. Κάποιες καινούργιες ιδέες ἦλθαν σάν νύξεις μόνο στίς ἀναλύσεις μου σχετικά μέ τίς ιδέες τοῦ Κουζάνου καί τοῦ Λάμπνιτς. Ὅμως κανείς δέν τίς πρόσεξε. Ἐνιωθα ἄνετα μ' αὐτό τό ἱγκόγνιτο.

Πρὶν ἀπό πολλά χρόνια γνώριζα ἓναν φιλόπονο καί προσεκτικό σπουδαστή. Ἡ διατριβή του εἶχε ἀπορριφθεῖ ἀρκετές φορές. Κάθε φορά τῆς ἔδινε καινούργιο τίτλο ἀλλά, πιστός στήν πανταχοῦ παρουσία τῆς φιλοσοφίας, ἄφηνε τό κύριο μέρος ἀναλλοίωτο καί ἄλλαζε μόνο τήν πρώτη καί τήν τελευταία σελίδα. Οἱ τίτλοι ἦτανε διαδοχικά — καί διακωμω-

δώντας τους κάπως: «Οί Σχέσεις μεταξύ παραλύσεως και παράνοιας», «Μιά νέα διαστρωμάτωση του χαλαζίου», «Οί ειδικοί κινητήριοι παράγοντες εις τάς αποστολάς τῶν Μακρομάνων ὡς προδρόμων τῆς μεταναστεύσεως τῶν ἐθνῶν», «Περί τοῦ σημείου τήξεως τοῦ βωξίτου», «Ἡ μοίρα τῶν μέσων τιμῶν κέρδους εις τάς ἀναπτυσσομένας κοινωνίας». Τελικά πέρασε τίς διδακτορικές του ἐξετάσεις μέ κάποια ἀπ' αὐτῆς τίς διατριβές. Ὁ ἴδιος ἄνθρωπος πού σάν σπουδαστής φαινότανε νά εἶναι ἕνας νεαρός πρίγκηπας πού ἔπαιζε τόν ρόλο τοῦ ντιλετάντη τῆς φιλοσοφίας καί δέν εἶχε καταφέρει τίποτα, δεκαετίες ἀργότερα ἔγραφε καί μιλοῦσε μέ ἑξαιρετική εὐχέρεια. Στά παλιά χρόνια ἡ πεταλούδα ξεπετιόταν μέσα ἀπό τήν κάμψη. Πρίν ὁ ἄνθρωπος αὐτός ἦταν ὁ πέμπτος τροχός τῆς ἀμάξης, ἀργότερα ἔγινε σημαντικός — αὐτός εἶναι ἴσως ὁ λόγος πού στήν ἐποχή τοῦ αὐτοκινήτου ὁ πέμπτος τροχός τοῦ ὀχήματος μπορεῖ νά εἶναι πολύ, πάρα πολύ σημαντικός...

Ὅλες οἱ θρησκείες μέ ἐξαίρεση τόν ἰουδαϊσμό καί τόν χριστιανισμό πιστεύουν στή μετεμψύχωση, κατά τήν ὁποία ἡ ψυχὴ ἐνώνεται μέ ἕνα ἄλλο σῶμα μετά θάνατον καί στήν καθβάλα ὑπάρχει μονάχα ἕνα περιθωριακό στάδιο πού ὀνομάζεται gilgul.* Ὅμως τό ibbui εἶναι κάτι ἀρκετά διαφορετικό: εἶναι ἡ ἐγκυμοσύνη τῆς ψυχῆς. Αὐτό τό δόγμα ἀποτελεῖ τήν ἐβραϊκὴν ἰδέαν πού ἀνταγωνίζεται τὴν θεωρίαν τῆς μετενάρκωσης. Σύμφωνα μ' αὐτό, ἐνὸςω ἀκόμη ζοῦν ἄτομα ἰδιαίτερα προνομιούχα ἔχουν μιά καινούργια ψυχὴ πού ἐνώνεται μέ τήν προηγούμενη ψυχὴ τους. Ἡ καινούργια ψυχὴ

* Gilgul: κύκλος μετεμψύχωσης στήν καθβάλα, ὅπου οἱ ψυχές μεταναστεῦν προκειμένου νά διορθώσουν τά σφάλματα πού διέπραξαν στήν προηγούμενη ζωὴ τους. (Σ.τ.Μ.)

κατοικεῖ ὄχι μέσα στό σῶμα ἀλλά μέσα στήν ψυχή, δηλαδή δέν πρόκειται γιά ἐνσάρκωση ἀλλά γιά ἐμφύχωση. Σημαίνει ὄχι τόν θερισμό τῶν καρπῶν τῶν προηγούμενων πράξεων τοῦ ατόμου, ἀλλά τήν ἀπόκτηση κάτι καινούργιου πού τό ἄτομο δέν εἶχε πρίν. Ἀπό πού ἔρχεται ἡ καινούργια αὐτή ψυχή; Ἴσως εἶναι μιά μελλοντική ψυχή πού ἐκχύνεται.

Το *ibbur* μπορεῖ νά ἐξηγήσει μέ ποιόν τρόπο πολλοί καλλιτέχνες βρίσκουν αἰφνίδια μιά μεγάλη διεξοδο. Εἶναι σάν ἡ μεγαλοφυΐα τους νά εἶχε γεννηθεῖ ἐκείνη τή στιγμή. Ὁχι μόνο κάνουν πέρα τόν παλαιό Ἀδάμ, μά φοροῦν μιά νέα ψυχή. Τί μέγιστο ἄλμα ἀνάμεσα στόν Τίτο Ἀνδρόνικο τοῦ Σαίξπηρ καί στά ἔργα τῆς ὠριμότητάς του! Ὁ Χαίλντερλιν ὑπῆρξε ἀρχικά ἓνας ἐλάσσων μμητής τοῦ Σίλλερ. Ἀκόμη καί ὁ νεαρός Μπετόβεν γίνεται ἀργότερα ἀγνώριστος! Ποιός ἄλλος, ἐκτός ἀπό τούς ἱστορικούς καί τούς φανατικούς θαυμαστές τοῦ Βάγκνερ, θυμᾶται ἀκόμη τό ἔργο του *Rienzi*! Ξεκίνησε τόσο ἀσήμαντος!

Σέ ἡλικία πενήντα χρόνων (ὁ Βάγκνερ) ἦταν πάμπτωχος γιατί θεωροῦσαν ὅτι τό ἔργο του δέν μπορεῖ νά παιχθεῖ· ἡ ἀστυνομία τῆς Βιέννης τόν καταζητοῦσε γιά πλαστές ἐπιταγές· εἶχε μπλέξει μ' ἓναν ἀνέλπιδο, χωρίς ἀντίκρισμα ἔρωτα καί ζοῦσε στό *Biblerach* σ' ἓνα ἐπιπλωμένο δωμάτιο. Ξαφνικά ἦλθε βασιλικό ἀμάξι καί ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ ἔδωσε ἓνα γράμμα μέ τό βασιλικό στέμμα καί τή σφραγίδα. Στό γράμμα αὐτό ὁ Λουδοβίκος Β', ὁ δεκαεπενιάχρονος βασιλιάς τῆς Βαυαρίας, μέ μεγάλο σεβασμό τόν προσκαλοῦσε στή βασιλική αὐλὴ τοῦ Μονάχου.

Κορτσιούλα, 16 Αύγουστου, 1968.

Διάλεξη του Μπλόχ με θέμα: «Ο Μάρξ ως στοχαστής της επανάστασης».

ΜΠΛΟΧ: Ἡ ἐξέγερση ἢ τουλάχιστον ἡ δυσaréσκεια ὑπῆρξε σέ ὅλες τίς ἐποχές. Ὅμως σέ κάθε δέκα ἐπαναστάσεις ἀντιστοιχοῦν ἑκατοντάδες χιλιάδες πόλεμοι. Ἐντούτοις, ἔγιναν δέκα, δεκαπέντε ἢ εἴκοσι ἐπαναστάσεις (ὅσο περισσότερες, τόσο τό καλύτερο). Ἀλλά ὁ πρῶτος ἄνθρωπος πού στοχάστηκε τήν ἐπανάσταση ἦταν ὁ Κάρλ Μάρξ. Ἔτσι προκύπτουν τά ἀκόλουθα ἐρωτήματα τά ὁποῖα θά ἤθελα νά διατυπώσω ὑπό μορφὴν θέσεων:

1. Ἡ λέξη-κλειδί, «Δυσaréσκεια». Ἡ δυσaréσκεια εἶναι εὐκολο νά ὑπάρχει ἀπλωμένη παντοῦ καί χωρίς ἀμφιβολία εἶναι καλύτερη ἀπό τό τίποτα. Τό πόσο εἶναι θετική μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ στίς μέρες μας, στό ξεσκήκωμα τῶν φοιτητῶν. Ὅμως ποιός εἶναι ὁ δρόμος πού ὁδηγεῖ ἀπό τήν ἀρχικά ψυχολογική κατάσταση τῆς δυσaréσκειας στήν ἐξέγερση; Ἡ δυσaréσκεια δέν ἀρκεῖ. Ὁ καθείς πρέπει νά γνωρίζει ὅχι μόνο τί δέν θέλει, ἀλλά ἐπίσης καί τί θέλει. Στή λογική ὑπάρχει ἡ ἔννοια του *limes* (ὁρίου). Ὅταν αἰσθανόμαστε τήν ὑπαρξή ενός ὁρίου, τό ἔχουμε ἤδη ἐπεξεργασθεῖ νοητικά. Ἡ νοσταλγία τοῦ φυλακισμένου γιά ἐλευθερία περιέχει τήν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας.

Ὁ Κάρλ Μάρξ, πού διεῖδε τῇ δυσaréσκεια, πού ἔθεσε βραχυπρόθεσμους καί μεσοπρόθεσμους στόχους χωρίς ποτέ νά ξεχνᾷ τόν ἔσχατο στόχο πού ἐξυπονοεῖται μέσα τους, ζήτησε τήν ἐξάλειψη ὅλων τῶν ὅρων πού κάνουν τόν ἄνθρωπο νά εἶναι ἓνα καταπιεσμένο, χαμένο, ἀξιοκαταφρόνητο,

λησμονημένο ὄν. Αυτό τό διαπίστωσε ὄχι μόνο ἀρνητικά, ἀλλά ἀπολύτως θετικά. Τό ἄλμα ἀπό τήν κατάσταση τῆς ἀναγκαιότητας στήν κατάσταση τῆς ἐλευθερίας γίνεται ξεκάθαρο, στί' ἀλήθεια, μέ τήν προκλητικότητα μιᾶς συνθηματολογίας, ἐξαιτίας τῆς ἐξίσωσης φιλοσοφίας καί πράξης. Τό σημεῖο μέσα ἀπό τό ὁποῖο ὁ Μάρξ μετέτρεψε τή δυσarrέσκεια ἦταν ἡ ἀντίφαση μέ δύο μορφές: ὁ ὑποκειμενικός παράγων καί τὰ ὄρια του, προπάντων ὁ ἀντικειμενικός παράγων μέσω τοῦ ὁποῖου ἡ ψυχική προδιάθεση τῆς ἐπανάστασης καί ἡ ἀποκλειστικά ἀφηρημένη Οὐτοπία βρίσκονται ἀντιμέτωπες μέ τήν παρακμή τους. Ἡ ἀντίφαση εἶναι ὑποκειμενικά «ἀντιφατική» καί κατὰ συνέπεια ἐπαναστατική ἀντικειμενικά εἶναι μιά ἀσυνέπεια, κυρίως μεταξύ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τῶν συνθηκῶν παραγωγῆς. Ὑπάρχει μιά βασική ἀντίφαση μεταξύ τοῦ συλλογικοῦ τρόπου παραγωγῆς τοῦ ἐργοστασίου, ὁ ὁποῖος θά ἐπέβαλλε τήν κοινωνικοποιημένη ἰδιοκτησία, καί τῆς ἰδιωτικῆς οἰκειποίησης τῆς παραγόμενης ὑπεραξίας μέ τή μορφή τοῦ κέρδους. Αὐτή ἡ βασική ἀντίφαση, πού ὁ Μάρξ ἔφερε στό φῶς μέ ἐξαιρετική ὀξύτητα, διατηρεῖται στόν προηγμένο καπιταλισμό, ἀκόμη καί ὅταν ἀποκρύβεται μέσα ἀπό ἕνα σωρό ἐξυπνες ἀσυναρτησίες γιά κοινωνική συμμετοχή, ἰδιαίτερα στή Δυτική Γερμανία. Οἱ λέξεις «καταπιεστής-καταπιεζόμενος» δέν εἶναι πλέον στή μόδα, καί δέν μπορούμε πιά νά μιᾶμε γιά τήν ἐξαθλίωση τοῦ προλεταριάτου. Ὡστόσο, ὁ Μπρέχτ πρότεινε μιά ἄλλη ἀντίθεση: «διευθύνοντες-διευθυνόμενοι». Ἀλλά οἱ διευθυνόμενοι εἶναι οἱ ἴδιοι φτωχοδιάβολοι ὅπως πρὶν οἱ προλετάριοι ἀπλῶς ἔχουν πιά ὁμορφο ὄνομα.

2. Τό πρῶτο πρόβλημα εἶναι: μέ ποιόν τρόπο ἡ δυσarrέσκεια γίνεται θετική; Σέ ποιόν βαθμό εἶναι δείκτης αὐτοῦ μέ τόν ὁποῖο θά μπορούσε κανεῖς νά ἱκανοποιηθεῖ; Τό δεύτερο

πρόβλημα είναι εκείνο της βίας. 'Ο Μάρξ όχι μόνο ξανάστησε τή διαλεκτική του Χέγκελ στά πόδια της, αλλά τήν έμαθε καί πώς νά περπατά. "Όταν οί «άρχες» ασκοῦν βία, αὐτό δέν ὀνομάζεται βία. "Όμως ἂν ὁ καταπιεσμένος προσφεύγει ἔστω καί στήν πιό ἀξιοθρήνητη πράξη αὐτοάμυνας, τότε ἡ «βία» αὐτή θεωρεῖται ἔγκλημα καί καταστέλλεται ἀπό τήν ἀστυνομία. Μιά ὑποκριτική ἀγανάκτηση σχετικὰ μ' αὐτό ἐμφανίζεται στήν ἐπί τοῦ "Όρους 'Ομιλία. "Όμως ὁ 'Ιησοῦς εἶπε καί ἄλλα πράγματα: «οὐκ ἤλθον βαλεῖν εἰρήνην, ἀλλά μάχαιραν!». Το νά μήν ἀντιστέκεται κανεῖς στό κακό μπορεῖ νά εἶναι δυνατόν στούς οὐρανοῦς, ὅχι ὅμως ἐδῶ στήν πράξη.

Τό πρόβλημα τῆς βίας ἐρμηνεύτηκε λανθασμένα μέχρι τίς μέρες μας ὡς τό κυριότερο πρόβλημα. 'Ο Μάρξ καί ὁ "Ενγκελς στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα περίμεναν τή μεγάλη καταστροφή σχεδόν ἀπό στιγμή σέ στιγμή. Πίστευαν ὅτι οἱ συνθῆκες θά ὠρίμαζαν ἀπό μόνες τους μέχρι πού τά τυχαῖα καί τεχνητά, τά παλαιομοδίτικα καί ἀπαρχαιωμένα ἐμπόδια ἀπλῶς θά ἔπρεπε νά παραμεριστοῦν σάν ξεραμένα κλαριά, ὥστε νά γεννηθεῖ ἡ καινούργια κοινωνία καί ἡ ἐλευθερία. Σήμερα δέν μποροῦμε νά δοῦμε ἔτσι τά πράγματα. 'Ο κόσμος καί οἱ κοινωνικές συνθῆκες ἔχουν βυθιστεῖ σέ ἓνα εἶδος ἀντικειμενικά πραγματικῆς ὁμίχλης πού ὑπάρχει ὅχι μέσα στόν νοῦ. Αὐτή ἡ ὁμίχλη θά διαλυθεῖ, χωρίς ἀμφιβολία. "Όμως πρὸς τό παρόν ἡ ἰδέα δέν φαίνεται νά ἀναδύεται μέσα ἀπό τήν πραγματικότητα, κι οὔτε ἡ πορεία τῶν γεγονότων φαίνεται νά τίθεται αὐτόματα. "Αν παραμείνουμε ἀδρανεῖς θά συμβάλλουμε στό νά ἐξαφανιστεῖ αὐτό πού ἤδη ἔχει ἐπιτευχθεῖ. Τό αἷμα πού χύθηκε στίς ἐπαναστάσεις εἶναι πολύ λιγότερο ἂν συγκριθεῖ μὰ τό αἷμα πού χύθηκε στούς πολέμους.

3. 'Ο ρόλος τῆς τελικῆς κατάληξης; Αὐτό πού ὁ σοσια-

λισμός επιθυμούσε ως τελικό του στόχο πρέπει να παρουσιασθεῖ σέ ὅλα τά στάδια, ἀλλιῶς οἱ βραχυπρόθεσμοι σκοποὶ καταντοῦν βαρετοί. Ἡ ἰδέα τοῦ «καλύτερου μέλλοντος» καί τοῦ ἔνθερμου μαζικοῦ κινήματος στόν ἀγῶνα γιά τό μέλλον αὐτό ἔχει ξεθωριάσει καί πεθάνει μέσα σ' ὅλες τίς μαρξιστικές συζητήσεις ἀπό τό 1918, ἄν καί ὁ στόχος εἶναι πιό κοντινός. Ἡ κληρονομική σοσιαλιστική γῆ ἔχει παραδοθεῖ στόν ἐχθρό, ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ στούς ναζί καί στήν ἐκκλησιαστική προπαγάνδα.

Ποιός στόχος καί γιά ποιόν σκοπό; Τί ἐπιθυμοῦμε πραγματικά; Πρέπει νά σκεφθοῦμε πάνω σ' αὐτό. Ὁχι πιά ἔξω ἀπό κάθε συνάφεια μέσα σέ μιάν ἀφηρημένη Οὐτοπία ἀλλά μέσα στήν καινούργια ἰδέα μιᾶς συγκεκριμένης Οὐτοπίας ὅπως μας τήν εἶχε δεῖξει ὁ Μάρξ, μιᾶς Οὐτοπίας πού δέν εἶναι πλέον Οὐτοπία διότι εἶναι συγκεκριμένη· δέν ἔχει χάσει τή θέα τῆς πραγματικότητας. Ἡ Οὐτοπία αὐτή δέν μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ, μέχρι πού τελικά νά φθάσουμε στή μεγάλη εἰρήνην τήν ὁποία ὁ Τόμας Μύντσερ —καί ὅλοι οἱ ἄλλοι μεγάλοι ἐπαναστάτες— ὁραματίσθηκε μέ τό σύμβολο τοῦ οὐράνιου τόξου, χωρίς τεμπελιά καί χωρίς προδοσία στά μέτωπα. Αὐτό εἶναι πού ὀνομάζω θερμό ρεῦμα τοῦ μαρξισμοῦ καί πού ἀπαιτεῖ τήν πιό ζωντανή μας σκέψη καί συζήτηση.

Κορτσιούλα, 17 Αύγουστου, 1968.

Διάλεξη του Μαρκούζε.

ΜΑΡΚΟΥΖΕ: Είμαι μεγάλη χαρά πού μιλώ παρουσία του Έρνστ Μπλόχ· ήταν στίς αρχές της δεκαετίας του είκοσι πού διδάχτηκα από τον Μπλόχ και διάβασα τό έργο του *Τό Πνεῦμα τῆς Οὐτοπίας*.

Κατά τή διάρκεια τῶν ταραχῶν τοῦ Μαΐου στό Παρίσι κάποιος έγραψε στους τοίχους τῆς Σορβόννης τίς λέξεις: «Ής εἴμαστε ρεαλιστές, ἄς ζητᾶμε τό ἀδύνατο». Τό φοιτητικό κίνημα σάν μιᾶ «στρατευμένη μειονότητα» (Κόν-Μπεντίτ) ἐπαναπροσδιορίζει τόν σοσιαλισμό. Μονάχα μέσα ἀπ' αὐτό οἱ παράγοντες καί οἱ δυνάμεις τοῦ προηγμένου καπιταλισμοῦ συγχωνεύονται στή μαρξική θεωρία καί στρατηγική. Δέν τίθεται πιά σήμερα μονάχα ἓνα θέμα «σοσιαλιστικοῦ οὐμανισμοῦ». Τό θέμα αὐτό μυρίζει ἀκόμη καταστολή καί ἐξιδανίκευση, ἀνήκει στήν «καταφατική κουλτούρα» ἡ ὁποία ἀκρωτηριάζει τόν ἄνθρωπο. Εἶναι ἀκόμη ἡ ἐκφραση τοῦ ἀστικοῦ κόσμου τῶν ἀξιῶν ὁ ὁποῖος λέγει στόν ἄνθρωπο νά εἶναι καλός ἐνῶ οἱ ἄλλοι εἶναι κακοί καί ἔτσι τό σύνολο παραμένει κακό. Ὁ Μάρξ σκέπτεται ἀκόμη μέ ὅρους ἐνός δυϊστικοῦ συνεχοῦς τῆς ἀναγκαιότητας, τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας, καθῶς καί μιᾶς περιοχῆς ἐλευθερίας ἡ ὁποία ἀρχίζει μόνο μετὰ τήν ἐξάλειψη ὅλων τῶν προηγούμενων [τῆς ἀναγκαιότητας καί τῆς ἀλλοτρίωσης], μιᾶς ἐλευθερίας μέσα στήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά χαίρεται καί νά βρίσκει τήν ἐκπλήρωσή του ὡς ἄτομο. Ὁ σύγχρονος καπιταλισμός τεχνητά ἀφήνει ἄθικτους αὐτούς τούς ὅρους τοῦ δυϊσμοῦ μέσω τῆς βιομηχανίας ἀμυντικῶν

ἐξοπλισμῶν καί μιᾶς βιομηχανίας περιττῶν πολυτελῶν προϊόντων. Ζοῦμε μέσα σέ μία ἐθελοντική δουλεία καί πιστεύουμε πώς πρέπει νά ἀγοράζουμε τό τελευταῖο μοντέλο τῆς τηλεοράσεως ἐπειδή τό ἔχει ὁ γείτονάς μας. Ἄν ἀποτινάξουμε αὐτή τή δουλεία, τότε ὁ χῶρος τῆς ἐλευθερίας θά αὐξηθεῖ τρομακτικά μέσα στήν κοινωνία τῆς ἀφθονίας. Μιᾶς καί οἱ μηχανές κάνουν τίς δουλειές γιά μᾶς, ὁ ἄνθρωπος θά μποροῦσε ἀπλῶς νά τίς ἐπιβλέπει καί νά τίς ἀναπτύσσει καί πέρα ἀπ' αὐτό νά ζεῖ οὐσιαστικᾶ ἐκπληρώνοντας τίς ἀνάγκες του γιά γνώση καί ὁμορφιά. Ὁ ἐκβιομηχανισμός εἶναι τό ὄπλο γιά νά ὑπερβοῦμε τό ἄσχημα στοιχεῖα τοῦ καπιταλισμοῦ. Βρισκόμαστε σ' ἓνα σταυροδρόμι ὅπου πρέπει νά ξανασκεφθοῦμε τίς προτεραιότητές μας. Ὁ ἄνθρωπος, γιά πρώτη φορά, εἶναι τώρα ἱκανός νά δημιουργήσει γύρω του ἓναν κόσμον πού νά ἀνταποκρίνεται στή φύση του. Μιά καινούργια ἐπιστήμη, πολιτική καί ἠθική, ἓναν καινούργιο τόπον πού νά διαφέρει ἀπό τόν παλιό ὄχι μόνο ποσοτικά ἀλλά καί ποιοτικά. Τό φοιτητικό κίνημα, σέ ἀντίθεση μέ ἐκεῖνο τῶν συνδικάτων, ἐνδιαφέρεται γιά πολύ περισσότερα πράγματα ἀπό ὑψηλότερους μισθοὺς καί μεγαλύτερες διακοπές, εἶναι ὁ φορέας ἑνός νέου σοσιαλιστικοῦ ὁράματος τό ὁποῖο μπορεῖ νά ὑπερβεῖ τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στά δύο συστήματα τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσης.

ΜΠΛΟΧ: Ὅλοι μας ἐντυπωσιασθήκαμε καί συγκινηθήκαμε, καί ὑποθέτω διδαχθήκαμε ἀπό τίς ὁμητικῆς ἀλλά ἀκριβεῖς προτάσεις τοῦ Χέρμπερτ Μαρκούζε. Στά σίγουρα ἦρθε πάνω στήν ὥρα. Σ' αὐτή τήν ὥρα ὅπου τὸ φοιτητικό κίνημα ἀπαιτεῖ κάποιες διατυπώσεις πού μπορεῖ νά προσκομίσει, ὄχι ὅμως μέ ἓναν στατικό τρόπο ὅπως κάνει τό κατεστημένο, πού ἐλπίζω ὅτι σύντομα θά σταματήσει νά μᾶς προσφέρει τίς διατυπώσεις του. Μέ τό φοιτητικό ξεσπάσμα κάτι καινούργιο

ἔχει προβάλλει στὸν κόσμον, ποὺ παρόμοιό του ἴσως ποτέ δὲν ξαναὑπῆρξε, δηλαδή μιὰ ἐξέγερση χωρὶς ἄμεσα οἰκονομικὰ αἷτια. Βέβαια, σ' ὅλα ὁ οἰκονομικός παράγοντας ἐμπλέκεται κατὰ ὅποιονδήποτε τρόπο. Κατὰ συνέπεια, κάθε διαμαρτυρία εἶναι ἔμμεσα μιὰ διαμαρτυρία ἐναντίον τῆς κυριαρχοῦσης οἰκονομίας. Ὅμως, γιὰ τοὺς ἐξεγερμένους φοιτητές, ἡ οἰκονομία δὲν εἶναι πρωτεύουσα, τουλάχιστον ὄχι μέσα στὸν νοῦ τους. Ἐξεγείρονται ἐναντίον πολὺ περισσοτέρων πραγμάτων σέ σχέση μετὰ τὴν οἰκονομική πλευρά τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐξέγερση ἀνθρώπων ποὺ δὲν θέλουν καὶ δὲν ἀντέχουν πιά: τὴν κηδεμονία, τὴν ἐποπτεία, τὸν βασανισμό, τὴν ἰσχύ στὴν πλέον ἀπεχθὴ τῆς μορφῆς καὶ τὴν ἄδικη ἐξουσία.

Ἐπάρχει μιὰ διέξοδος πρὸς αὐτό ποῦ θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε «ὀρθωμένο ἀνάστημα», ἢ ἡ θέληση πρὸς μιὰ τέτοια διέξοδο — ὑπάρχει ἓνα ἐνδιαφέρον ποῦ ἤδη ἦταν στοιχεῖο τοῦ κλασικοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ τό ὅποιο ἀπαιτεῖ μιὰ καινούργια διατύπωση μιᾶς καὶ τό φυσικό δίκαιο παρήκμασε κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, δηλαδή ἐκεῖνο τό δίκαιο ποῦ δὲν εἶχε ἐπαρκῶς καλλιεργηθεῖ μέσα στὸν μαρξισμό, καὶ ιδιαίτερα μέσα στὴ μαρξιστική θεωρία. Ἐπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ μοχθοῦν καὶ σηκώνουν δυσβάστακτα βάρη, αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι εἶναι αὐτοὶ ποὺ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης. Ἀλλὰ ἐπιπλέον ὑπάρχουν ἐπίσης ἄνθρωποι ὑποβιβασμένοι καὶ ταπεινωμένοι. Φυσικά καὶ αὐτοὶ ποὺ ὑφίστανται ἐκμετάλλευση εἶναι ἐπίσης ὑποβιβασμένοι καὶ ταπεινωμένοι, ὅμως πρέπει νὰ κάνουμε μιὰ διάκριση ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς δύο. Τὸ βδελυρὸ δίχτυ, ὁ φρικαλέος ζουρλομανδύας τῆς ἐκμετάλλευσης ἔχει ἀποκτήσει ἓνα καινούργιο νῆμα. Ὁ παράγοντας τῆς ὑποβάθμισης καὶ τοῦ βασανισμοῦ ἀπαιτεῖ ἐπειγόντως μιὰ ὀνομασία καὶ μιὰ περιεκτική ἔννοια. Ὁ σταλινισμός στάθηκε

ικανός νά επιβληθεῖ ἐπειδὴ αὐτός ὁ ὅρος δέν ὑπῆρχε στὸν μαρξισμό μετὰ τὸ 1917. Ὁ παράγοντας αὐτός κατὰ συνέπεια ἀπαιτεῖ τῶρα μιά δική του θεωρία, ἔτσι ὥστε νά μπορεῖ νά καταλάβει τὴ θέση του στὴν ἱστορία τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς ἀνθρωπότητας, ὅπου χρειάζεται ἄμεσα. Ἀλλιῶς, ἡ σκλαβιά δέν θά πεθάνει καί κατὰ καιροὺς θά ἐπιβάλλεται μέ καινούργια ὀνόματα.

Ὅλα αὐτά μᾶς τὰ θύμισε καί μας τὰ ξαναζωντάνεψε ὁ Μαρκοῦζε μέ τὴ δραστηριότητα ὁλόκληρης τῆς ζωῆς του, ἂν καί μέ ἄλλες λέξεις μέσα σέ ἄλλες συνάφειες. Κι ἔτσι τοῦ χρωστάμε τὴν εὐγνωμοσύνη μας καθὼς καί τὴν προσοχή μας γιὰ ὅσα αὐτός ἔκανε. Καί αὐτά δέν ἔχουν τελειώσει καί οὔτε πρόκειται νά τελειώσουν μέχρι τὴν τελικὴ νίκη.

Τὸ ἐπόμενο θέμα μου εἶναι τὸ κρίσιμο ἐρώτημα περὶ τῆς κατηγορίας τοῦ «οὐμανισμοῦ». Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἀποτελεσματικότητά τοῦ οὐμανισμοῦ δέν ὑπῆρξε αὐτὴ πού ὀφείλε, διότι ὁ οὐμανισμός ἀντιμετωπίστηκε σάν ἐγκληματικὴ πράξη ἀπὸ κάθε σταλινικὸ κρατικὸ ἀπολυταρχισμό. Στὸ τέλος τῆς σταλινικῆς ἐποχῆς, ἦταν ἀρκετὸ νά πεῖς τίς λέξεις «οὐμανιστικὸς σοσιαλισμός» γιὰ νά κινδυνέψεις νά κλειστεῖς φυλακῇ. Μπορεῖ λοιπὸν μιά ἔννοια νά ἔχει τέτοια ἔλλειψη κύρους, ὅταν θεωρεῖται τόσο ἐπικίνδυνη ἀπὸ τὴν κατασταλτικὴ, ἐκφυλιστικὴ μὴ ἐκπλήρωση τοῦ σοσιαλισμοῦ; Συμπίπτει πράγματι μέ τὸν κενὸ λόγον πού ὁ Μάρξ τόσο δίκαια κριτικᾶρξε στὸν Φόουερμπαχ; Στὸν Φόουερμπαχ, ἔτσι πιστεύει ὁ Μάρξ, τὸ εἶδος ζ ἄνθρωπος ζ ἀπολυτοποιεῖται, μιά θολή καταχνιά ἀγάπης ξεχύνεται μέ τὴ διαρκὴ ἐπανάληψη τῶν ὅρων «ἄνθρωπος» καί «ἀνθρωπότητα» καί κηλιδώνει ὅλα τὰ ἀντίθετα καί ὅλες τίς διακρίσεις μέ μιά λαθεμένη ἀνεξιθρησκεία. Τὸ εἶδος «ἄνθρωπος» μπορεῖ νά θηρεύει τὸν ἑαυτό του, λέγει ὁ Μάρξ: ἐνδιαφερόμαστε μόνο

γιά τήν άποτυχία τῶν κοινωνικῶν ὄρων. Ἡ κριτική τοῦ Μάρξ ἦταν ἀναγκαία καί μπορεῖ ποῦ καί ποῦ νά εἶναι ἀκόμη ἀναγκαία. Ὅμως ὁ «ἄνθρωπος» παραμένει μιά κατηγορία μέ μεγάλο ἐπαναστατικό παρελθόν καί διατηρεῖ ἀκόμη μεγάλες ἐκρηκτικές δυνάμεις ἐνάντια σέ κάθε κρατικό ἀπολυταρχισμό, καθώς καί ἐνάντια στήν αὐτο-ἄλλοτρίωση, ὅπως μποροῦμε νά δοῦμε καί στήν τέχνη.

Ποιό εἶναι λοιπόν τό ἐγώ ἀπό τό ὅποιο ὁ ἄνθρωπος ἀποξενώνεται; Εἶναι ὁ ἄγνωστος ἄνθρωπος, ὁ homo ignotus μέσα μας, τοῦ ὁποίου τά φτερά εἶναι ἀκόμη ἀκίνητα, εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού ἀπό τόν Σπάρτακο μέχρι σήμερα ἔχει ἀντισταθεῖ σ' ὅλες τίς ἐποχές ἐνάντια στήν καταπίεση κάθε εἶδους, ὄχι μόνο στήν οἰκονομική καταπίεση, καί ὁ ὁποῖος πρέπει τουλάχιστον νά στέκεται «μέ ὀρθωμένο ἀνάστημα» μπροστά σέ μιά τέτοια κοινωνική ὀρθοπεδική. Ἡ ὑπόσχεση αὐτή δέν ἔχει ἀκόμη ἐκπληρωθεῖ. Τό εἶδος ἄνθρωπος χάνει τή βλαβερή του ἀφαίρεση ὅταν ξεκαθαρίζεται ὅτι τό μοναδικό του ἔγκυρο συγκεκριμένο συμβῶν εἶναι τό ἄτομο. Ὅλες οἱ πληγές τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου πρέπει νά διακιννοῦνται (Μάρξ), ἔτσι ὥστε τό ἄτομο νά ἀπελευθερώνεται. Ὅχι ὁ καθολικός ἀλλά ὁ ἰδεατός ἄνθρωπος εἶναι μιά δημοκρατική ἔννοια, χαμένος ἢ ἀνανάπτυκτος, κι ὁμως πάλι καί πάλι κτυπώντας τήν πόρτα καί ζητώντας νά μπεῖ.

Ὑπάρχει ὥστόσο καί ἓνας ἄλλος τύπος ἀνθρώπου. Ἡ φράση «ὁ υἱός τοῦ ἀνθρώπου», ὑπονοεῖ αὐτό τό μυστήριο, σέ ἀντίθεση μέ τόν υἱό τοῦ μεγάλου Κυρίου, τόν υἱό τοῦ Θεοῦ. Ἡ φράση αὐτή διανοίγει πιθανότητες, ὀρίζοντες, ἀνεξάρτητες περιοχές. Αὐτό πού δέν ἀνακαλύψαμε ἀκόμη πάνω στή γῆ εἶναι προδιαμορφωμένο μέσα στίς συλλήψεις μας. Οἱ συλλήψεις εἶναι ἀποστολές σέ μιά σκοτεινή ἀνεξερεύνητη ἤπειρο. Οἱ λέξεις «ἄνθρωπος» καί «ἀνθρωπισμός» εἶναι τόσο

πλούσιες σέ περιεχόμενο ὥστε οἱ ὅποιοσδήποτε καρικατοῦ-
ρες ἢ κοινοτοπίες στίς ὁποῖες ἔχουν ὑποβιβασθεῖ δέν μπο-
ροῦν νά κρίνουν τό πεπρωμένο τους ἢ νά τίς ὑποβιβάσουν
σέ ἀπρηχαιωμένα συνθήματα. Ὁ «οὐμανιστικός σοσιαλι-
σμός» καθ' ἑαυτόν σήμαινε τόσα πολλά ὥστε νά καταδικάζει
ὅλες τίς φυλακές καί ὅλα τά στρατόπεδα συγκέντρωσης τῆς
σταλινικῆς Ρωσίας. Καί οἱ δεσμοφύλακες καί οἱ διευθυντές
τῶν στρατοπέδων συγκέντρωσης, καταλαβαίνοντάς το, κα-
ταδίδωκαν καί τιμωροῦσαν ὅσους χρησιμοποιοῦσαν αὐτόν
τόν ὄρο.

Ὁ Μαρκουῆζε ἀνέφερε τήν ἔννοια «πιθανότητα». Δηλα-
δή τό ἀνεξερεύνητο, ὅπως τό βλέπω ἐγώ. "Ὅχι μόνο ἡ ἐξω-
τερική μας πραγματικότητα ἀλλά καί ἡ μύχια ἀνθρώπινη
καί κοινωνική μας πραγματικότητα, ὅπως πράγματι ὑπάρ-
χει, περιβάλλεται ἀπό μιάν ἀκόμη μεγαλύτερη θάλασσα
ἀντικειμενικά πραγματικῆς πιθανότητας. Ρεαλισμός σημαίνει
νά κάνει κανεῖς αὐτό πού ἀντικειμενικά καί πραγματικά εἶναι
πιθανό, ἐνεργοποιώντας τίς καλές καθὼς βλασταίνουν καί
καταδικάζοντας στή λησμονιά τίς ἐξαιρετικά πολυάριθμες
κακές καί χαμερπεῖς πιθανότητες. Αὐτὴ εἶναι ἡ σοσιαλιστι-
κὴ πολιτικὴ γιά τήν ἐξερεύνηση τοῦ καινούργιου. Τό καινούρ-
γιο εἶναι ἡ ἀποστολή μας ὡς πιθανότητα, καί ἔτσι εἶναι ἐν
μέρει καθορισμένο. Δέν εἶναι πλήρως καθορισμένο, διότι
ἄλλιῶς θά ἦταν πραγματικό, καί στ' ἀλήθεια ἀκόμη καί
ἀνέφικτο. Τό πιθανό εἶναι αὐτό τό ὅποιο ἐν μέρει μόνο εἶ-
ναι καθορισμένο· ἕνας ἀκόμη καθοριστικός παράγοντας ἀπαι-
τεῖται προκειμένου νά πραγματοποιηθεῖ, καί αὐτός ὁ ὑπο-
κειμενικός παράγοντας εἶναι ἡ δράση, δηλαδή ἡ μετά-
βαση ἀπό τή θεωρία στήν πράξη. "Ὅλες αὐτές οἱ μαρξιστικές
κατηγορίες ἔχουν ὡς ὑπόβαθρο τήν τόσο ἀνεπαρκῶς διερευ-
νημένη κατηγορία τῶν ἀντικειμενικά πραγματικῶν πιθανο-

τήτων, καί σέ ἔσχατη ἀνάλυση τόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο. Κάθε τί πού κάποτε ἀποδιδόταν καί προσωποποιούνταν στόν *deus absconditus* (στόν κρυμμένο θεό) ὑπολανθάνει μέσα στόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο καί προέρχεται ἀπ' αὐτόν. Αὐτή εἶναι ἡ ἀνεξερεύνητη περιοχή μέσα στήν ὁποία ταξιδεύουμε, καί ὁ τρόπος γιά νά κατορθώσουμε αὐτό τό ταξίδι εἶναι ἡ σοσιαλιστική κοινωνία.

Ἕνα ἄλλο θέμα πού θά ἔπρεπε ἐπίσης νά τό φωνάξουμε μέ ὅλη μας τή δύναμη σχετίζεται μέ τόν μάταιο ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στά δύο συστήματα, τόν καπιταλισμό καί τόν σοσιαλισμό. Τί βρώμικη ἀντίφαση πού εἶναι νά μιλάμε γιά τόν διεφθαρμένο καπιταλισμό κι ὥστόσο νά ὀργανώνουμε πενταετῇ προγράμματα γιά «νά φτάσουμε καί νά ξεπεράσουμε» τή Δύση, δηλαδή τόν καπιταλισμό, αὐξάνοντας ἔτσι τή σήψη! Αὐτό ὀδηγεῖ στή συνθηκολόγηση μέ τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς, σκέψης καί ἐμπορίας, ἔτσι ὥστε ὁ σοσιαλισμός γίνεται μιά μικρή καινούργια ἐφεύρεση γιά νά λάβει τίς εὐλογίες τοῦ καπιταλισμοῦ μέ σοσιαλιστικό τρόπο, καί τίποτ' ἄλλο πέρα ἀπ' αὐτό. Ἄν αὐτός εἶναι ὁ στόχος, τότε καί ὁ Κερένσκι θά μπορούσε νά τόν ἔχει ἐπιτύχει, καί ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1917 δέν θά ἦταν ἀναγκαία. Κανέννας Λένιν, καμμία Ὀκτωμβριανή ἐπανάσταση καί κανέννας Μάρξ δέν θά χρειαζόταν. Μαγεμένος ἀπό τό ἀστραφερό φαινόμενο τοῦ καπιταλισμοῦ, προσπαθεῖ κανείς νά ἐπιτύχει τό ἴδιο πράγμα μέ ἀπρόσφορα μέσα, μέ μέσα τά ὁποῖα ὁ Μάρξ δημιούργησε γιά διαφορετικό σκοπό καί κατὰ συνέπεια ἀκατάλληλα. Καί ἔτσι ὁ σοσιαλισμός χάνει τήν ταυτότητά του. Δέν ἐπινοήθηκε γιά νά ἀμιλλᾶται τόν καπιταλισμό. Οἱ στόχοι του εἶναι διαφορετικοί.

Ὁ Μαρκοῦζε τόνισε τό σημαντικό αὐτό σημεῖο στό τέλος τῆς ὁμιλίας του. Ὁ σοσιαλισμός πρέπει ἐπιτέλους νά στη-

ριχθεῖ στά δικά του πόδια, ὄχι μέ ἕναν φανατικό τρόπο ἀλλά μέ ὑπερρφάνεια, ὑπευθυνότητα καί γνώση ὅτι δημιουργεῖ ἕναν κόσμο ἐντελῶς διαφορετικό ἀπό τόν προηγούμενο, ἄν καί ὁ προηγούμενος κόσμος τόν προέβλεψε μέσα στά ὁμορφότερα καί εὐγενέστερα ὄνειρά του. Ὁ σοσιαλισμός ἔχει φτάσει τώρα σέ ἕνα σημεῖο ἀπ' ὅπου μπορεῖ νά ἀφήνει πίσω του ἕνα ἄνοστο ὄνειρο, καί νά συμμαχήσει ὀριστικά μέ τήν ἀντικειμενικά πραγματική πιθανότητα πού περιέχεται μέσα στήν κατεύθυνση καί τήν ὑπολανθάνουσα τάση τῶν κοινω-νικῶν διαδικασιῶν, δηλαδή τῆς παγκόσμιας διαδικασίας. Ὅχι πιά λοξές ματιές στόν ἀπαρχαιωμένο κόσμο, στήν ἀπαρχαιω-μένη εὐημερία μέ τήν τρομακτικά ἀπάνθρωπη καταναλω-τική της βιομηχανία — τό βλέμμα σταθερά προσηλωμένο στό μόνο πράγμα πού μᾶς χρειάζεται.

Αὐτό πού χρειαζόμαστε περιέχεται ἔμμεσα στό πάθος τῆς σύλληψης τοῦ ατόμου. Εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό ἔμμεσο μέσα στήν ἀρνητική χροιά τῆς «αὐτο-ἀλλοτρίωσης» ἀναδύε-ται στήν ἐπιφάνεια μέσα ἀπό τήν πρόκληση ἢ ὁποία πηγάζει ἀπό αὐτόν τόν κόσμο. Τί εἶναι λοιπόν —καί τό ἐρώτημα αὐτό μᾶς ξαναγυρίζει στόν οὐμανισμό— τό ἐγώ; Ἕνα ὄν τό ὁποῖο δέν ἔχει ἀκόμη γεννηθεῖ καί ἐμποδίζεται, ἀνακόπτεται καί καταπονεῖται στήν προσπάθειά του νά ἐμφανισθεῖ, εἶναι ἢ ἄγνωστη ἀτομική ἀνθρωπότητα μέσα μας πού τελικά θά πάρει τή θέση του ὅταν σημάνει ἡ ὥρα του. Γνωρίζουμε ἐπακριβῶς τί δέν εἶναι (τό μαθαίνουμε) ἄν ἀναλύσουμε τή συγκεκριμένη ιδέα αὐτοῦ πού (τό ἐγώ) θά μπορούσε νά εἶναι, πρὸς τήν ὁποία ἔχουμε ἤδη διανύσει τόν μισό δρόμο — ὅπως ἕνας ἐφευρέτης, πολιτικός ἢ ἐπιστήμονας ὁ ὁποῖος δηλώνει αὐτό πού μπορεῖ καί πρέπει νά γίνει· καί μέ τόν τρόπο αὐτόν ἢ ἐποχὴ τῆς ἀλλοτρίωσης, τῆς παραίτησης καί τῆς ἐπιδείνωσης τῶν μέσων καί τῶν στόχων μπορεῖ νά

ξεπερασθεῖ. Ἔτσι, στὸν δύσκολο δρόμο πού βαδίζουμε, πρέπει νά ἔχουμε τήν ἰδέα τῆς γῆς πού ἀναζητοῦμε τουλάχιστον στήν εὐρύτερή της περιφέρεια. Ὅφειλουμε νά ἐποπτεύσουμε τό ἔδαφος προσεκτικά ἔτσι ὥστε νά πάρουμε τή σωστή κατεύθυνση καί νά μὴν ἀπατηθοῦμε ἀπὸ ψευδεῖς ἐκπληρώσεις. Αὐτό πού οἱ παλιές Οὐτοπίες καί τά πιό ὁμορφα καί πλούσια ὄνειρα τῆς ἀνθρωπότητας ἐννοοῦσαν μπορεῖ νά μᾶς βοηθήσει νά ἀνορθωθοῦμε καί πάλι μετὰ τή διάψευσμένη ἐλπίδα (καί τι θά ἦταν ἡ ἐλπίδα ἂν δέν μποροῦσε νά διαψευσθεῖ;) καί νά μᾶς διδάξει καί νά μᾶς διορθώσει μέσα ἀπὸ τή διάψευση. Νά ξαναστήσουμε τήν ἐλπίδα, νά ἐλπίζουμε πάλι μετὰ τή διάψευση, αὐτή εἶναι ἡ ἀποστολή μας, μιά ἀποστολή πού τήν ἔχουμε ἐπίσης ἐμπιστευθεῖ στήν εὐφυῆ νεότητα.

Μέ χαρά μου εἶδα πώς ὁ Μαρκοῦζε ἔχει ξεπεράσει τήν παρανόηση πού εἶχε πέσει γιά λίγο, ὅπου φαινόταν νά δέχεται μιά σεκταριστική διάκριση ἀνάμεσα στή διανόηση καί στό προλεταριάτο, καί πώς αὐτό τό ξεπέραςμα τὸν ἔφερε πάλι ἐξ ὁλοκλήρου πίσω στὸν στόχο μας. Ἐνα κίνημα τῆς διανόησης χωρὶς τή συμμετοχή τῶν μαζῶν παραμένει σεκταριστικό. Διότι οἱ στόχοι τῶν δύο ὁμάδων εἶναι κοινοί καί ἔτσι φανερώνονται ἀκόμη καί στὸν ἀπληροφόρητο. Κατὰ συνέπεια, οἱ ὁμάδες αὐτές πρέπει νά συμπορεύονται ὄχι μόνο πέρα ἀπὸ ὠφελιμισμούς, ὥστε νά αὐξάνεται ἡ ἰσχὺς καί ἡ νίκη νά γίνεται περισσότερο πιθανή, ἀλλὰ καί ἐξαιτίας μιᾶς αὐταπόδεικτης συντροφικότητας καί ἀλληλεγγύης.

Μιά διανόηση μέ ἐλεύθερη κινητικότητα, ὅπως τήν ἀποκαλεῖ ὁ Κάρλ Μανχάιμ, δέν εἶναι οὔτε ἐλεύθερη οὔτε κινητική. Πρέπει νά προσγειωθεῖ καί νά συμμαχήσει μέ ὅλους ἐκείνους γύρω της πού ὑποφέρουν κοινές κακουχίες καί μέ τούς ὁποίους αἰσθάνεται τήν ἴδια νοσταλγία γιά τό ὠμέγα,

τὴν ἀνεξερευνήτη γῇ τῆς πιθανότητος καὶ τὸν στόχο τῆς κοινῆς ἐλευθερίας, πρὸς τὴν ὁποία βαδίζει.

Τὴν ἴδια βραδιά γίνεται συζήτηση μὲ θέμα τὸ *ibbur*, ἀνάλογη μὲ ἐκείνη πού εἶχε προηγηθεῖ.

ΜΠΛΟΧ: Δέν εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα ὅταν σέ ἓνα παιδί πού περνάει τὴν ἐφηβεία του δίδεται ἓνα καινούργιο ὄνομα κατὰ τίς τελετές μύησης τῶν πρωτόγονων φυλῶν, οὔτε εἶναι τὸ ἴδιο ὁ «καινούργιος ἄνθρωπος» πού ξαναγεννιέται σύμφωνα μὲ τοὺς μυστικούς (*nihil nasci nodis profui nisi renasci profuisset* — θὰ ἦταν ἄχρηστο νὰ γεννηθοῦμε, ἐκτός ἐάν μπορούσαμε νὰ ξαναγεννηθοῦμε). Διότι στή δευτέρα περίπτωση ὁ «καινούργιος ἄνθρωπος» εἶτε εἶναι μόνον ὁ λανθάνων πυρήνας τῆς ψυχῆς πού ὑπερκαλύφθηκε μονάχα καὶ τώρα ἀναδύεται εἴτε μετασχηματίσθηκε ἐρχόμενος σέ ἐπαφή μὲ τὸ θεῖο Πνεῦμα. Μιά προσεκτικότερη ἴσως παρατήρηση τῆς ζωῆς θὰ ἔδειχνε ὅτι μερικές φορές ἓνας γιὸς τοῦ ὁποίου ὁ πατέρας, ἢ ἓνας ὑφιστάμενος τοῦ ὁποίου ὁ προϊστάμενος, πεθαίνει, μόνο τότε καταφέρνει νὰ φτάσει στήν ἔσχατη ἀνάπτυξή του: προσλαμβάνει τίς λειτουργίες τοῦ νεκροῦ καὶ εἶναι σάν κατὰ κάποιον τρόπο τὸ πνεῦμα καὶ ἡ δύναμη τοῦ νεκροῦ νὰ ἔχουν εἰσχωρήσει μέσα του. Ἀναφερόμαστε στὸν μῦθο τοῦ *Dybbuk*: ὅμως ἐκεῖ τὸ πνεῦμα τοῦ νεκροῦ ἀσκεῖ μιά κυριαρχία καὶ πρέπει νὰ ἀποβληθεῖ...

Ἐνδιαφέρομαι κυρίως γιὰ τὴ διάκριση τοῦ *ibbur* ἀπὸ τὴ μετεμψύχωση, κατὰ τὴν ὁποία προσδιορίζομαστε ἀπὸ μιά προηγούμενη ζωῇ, ἐνῶ τὸ *ibbur* ἀντίθετα προσθέτει κάτω καινούργιο σ' αὐτὸ πού ἤδη ὑπάρχει καὶ μεταβάλλει τὸν χαρακτήρα καὶ τίς ικανότητες. Στὸν ἰουδαϊσμό ἡ ἰδέα τῆς μετενσάρκωσης ἔχει ἐξαλειφθεῖ, διότι ὁ Θεὸς δημιουργεῖ κάθε

ζωή καινούργια· στόν χριστιανισμό επίσης, διότι μετά θάνατον ὁ Θεός ἀνταμείβει ἢ καταδικάζει τή ζωή. Τό δόγμα τῆς μετενσάρκωσης εἶναι ἀντιδραστικό καί συνδέθηκε μέ τούς νόμους τῆς κληρονομιάς· δέν ὑπάρχει μεταβολή στίς περιουσιακές σχέσεις, ὅποιος κατέχει ἀγαθά κληρονομεῖ ἀκριβῶς τόν τραπεζικό λογαριασμό τῆς προηγούμενης ζωῆς του καί ὁ μεροκαματιάρης καί ἀνειδίκευτος ἐργάτης πρέπει νά παραμείνει ὁ ἴδιος, διότι τίποτα δέν κληρονόμησε ἀπό τό παρελθόν του. Ὁ Στάινερ μετέβαλε τή μετεμψύχωση σέ θέμα γιά νοικοκυρές καί ἔκανε τήν ιδέα τῆς μετανάστευσης τῶν ψυχῶν τέτοια κοινοτοπία σάν τήν μύρα γιά νά σβήσει ἡ δίψα.

Στό διήγημα τοῦ Χέμπελ «Ἕνας ἀσυνήθιστος λογαριασμός στήν ταβέρνα», δύο κατεργάρηδες προσπαθοῦν νά πείσουν τήν ταβερνιάρισα ὅτι ἔρχονται στήν ταβέρνα κάθε 6.000 χρόνια καί πῶς θά τήν πλήρωναν τήν ἐπόμενη φορά. Ἐκεῖνη ἀπαντάει ὅτι τότε θά ἔπρεπε νά τῆς ἀφήσουν τά ρολόγια τους καί τά παλτά τους, γιά ἐνέχειρο, γιατί τῆς χρωστᾶνε ἀπό τήν περασμένη φορά πού εἶχαν ἔλθει. Τό ἴδιο καί μέ τόν Νίτσε πού ἤθελε ν' ἀρχίσει ἕναν καινούργιο ὑπολογισμό τοῦ χρόνου μέ ἀφετηρία τή χρονολογία κατὰ τήν ὁποία αὐτός γιά πρώτη φορά συνέλαβε τήν ιδέα τῆς «αἰώνιας ἐπιστροφῆς».

Ἡ ἔνωση τῶν ψυχῶν στό ibbur ὁδηγεῖ στήν ἔνωση τῶν φύλων· ἡ ἔνταση πού αἰσθάνεται κανεῖς ἐξαιτίας τοῦ ἄλλου ὀφείλεται στήν ὁμοιότητα ἢ στή διαφορά; Εἴμαστε εὐτυχισμένοι ὅταν βροῦμε μιά σύζυγο πού σάν ἄτομο νά μᾶς μοιάζει στόν χαρακτήρα καί στά ἐνδιαφέροντα· κι ὅμως μέσα ἀπό τήν θηλυκότητά της παραμένει διαφορετική καί ἴσως αὐτό εἶναι πού τήν ἀναζωογονεῖ τόσο. Ἕνα ἄτομο πού δέν μπορεῖ νά ξεχωρίσει τά χρώματα δίνει μιά ἀκριβῆ περιγραφή τοῦ

κόκκινου καί τοῦ πράσινου μέ λέξεις πού φαίνεται νά ταιριάζουν ἐπακριβῶς στήν αἴσθησή μας, ἄν καί δέν βλέπει τά χρώματα καί τό κόκκινο γι' αὐτόν εἶναι μονάχα ἓνα βαθύ καφέ (μέ ὅμοιο τρόπο οἱ ὀλλανδικές λέξεις πού φαίνονται ταυτόσημες μέ τίς γερμανικές ἔχουν ἓνα διαφορετικό νόημα καί αὐτό ἀκριβῶς τό γεγονός κάνει τόσο δύσκολη τήν ἐκμάθηση τῆς ὀλλανδικῆς γλώσσας). Ἔτσι, δέν γνωρίζουμε τήν ἐσωτερική ζωή τῶν γυναικῶν: λένε τή λέξη «λαμπτήρας» κι ὅμως γι' αὐτές δέν σημαίνει τό ἴδιο πού σημαίνει γιά μᾶς. Οἱ γυναῖκες φαίνονται κατώτερες διότι ἡ γλώσσα μας δέν εἶναι φτιαγμένη γι' αὐτές, κι ὅμως δέν εἶναι περισσότερο κατώτερες ἀπό ἓναν Ἰνδιάνο πού δέν ἔχει προσαρμοσθεῖ στό καπιταλιστικό σύστημα. Ἡ ἀφομοίωση τῶν γυναικῶν εἶναι κατά πολύ χειρότερη ἀπό ἐκείνη τῶν Ἑβραίων. Οἱ γυναῖκες βλέπουν τόν κόσμο μας μέ τήν ἴδια ἀποξένωση καί συχνά βεβαίως μέ τήν ἴδια ἀποστροφή πού ὁ Ἅγιος Πέτρος κοίταζε τοὺς ρωμαϊκοὺς ναοὺς καί τά παλάτια (τά ὅποια μέ τόσο μεγάλη ἐμπάθεια περιέγραψε ὁ Σπένγκλερ). Ἡ προσαρμογή τους στίς μορφές τῆς ἀνδρικῆς δικαιοδοσίας κρύβει τήν ἀλλοτρίωσή τους ἀλλά καί τίς ἐμποδίζει νά εἶναι αὐτό πού θά μπορούσαν νά εἶναι. Σέ μία συζήτησή μου μέ τή Μαργαρίτα Σούσμαν ἔφθασα σέ ἓνα σημεῖο ὅπου καί οἱ δύο μας παραδεχθήκαμε ὅτι ὁ ἓνας δέν καταλάβαινε τόν ἄλλο — καί αὐτό δέν ὀφειλόταν στίς προσωπικές μας ιδιομορφίες. ΛΑΝΤΜΑΝ: Θά μπορούσε κανεῖς νά μιλήσει ἐπίσης γιά ἓνα ἀντικειμενικό *ibbuur* τῶν ἔργων. Ἡ *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνος ὀλοκληρώνεται μέ τό ἔνατο Βιβλίον· ἡ προσθήκη τοῦ δεκάτου Βιβλίου μέ τόν τελικό μῦθο προσδίδει μία ἐντελῶς νέα διάσταση πού παρέχει στό ἔργο τό ἔσχατο μεγαλεῖο του. Τό ἴδιο ἀληθεύει γιά τήν κορύφωση τῆς *Ἐνάτης Συμφωνίας* τοῦ Μπετόβεν μέ ἓναν χορωδιακό ὕμνο, πράγμα τό ὅποιο κα-

νονικά δέν ταιριάζει σέ μιά συμφωνία (δηλαδή προστίθεται κάτι πού ἀνήκει σ' ἓνα ἐντελῶς διαφορετικό εἶδος). Τά ἔργα αὐτά ἦταν ἤδη ἀνεπτυγμένα μέχρι τό σημεῖο ἐκεῖνο, ὅμως ἡ μεγαλύτερη ἀνάπτυξη δέν ικανοποιοῦσε καί ἔτσι προστίθεται κάτι ἀκόμη περισσότερο, ὁ τελειωμένος κύκλος διευρύνεται σέ ἓναν κύκλο μεγαλύτερου εὗρους. Τό τελευταῖο βῆμα εἶναι τό πλεόν ἐντυπωσιακό. Οἱ περισσότεροι λαοί, ἔθνη καί ἐποχές ικανοποιοῦνται πολύ εὐκολα καί μόνο λίγοι ἔχουν τήν ἐμπειρία αὐτοῦ πού θά μπορούσε νά ὀνομασθεῖ ἡ «χάρις τοῦ τελευταίου βήματος».

ΜΠΛΟΧ: "Ολα αὐτά εἶναι καλά. "Ὁμως δέν εἶναι *ibbur!* Ἐκτός ἀπό τήν καινούργια ἀρχή γιά τήν ὁποία μιλάτε, τά ἔργα γίνονται πραγματικά ὥραῖα μόνο στά τελευταῖα τους μέρη ἢ τό ἀντίθετο, θαυμάσιες ἐκθέσεις θεμάτων πιθανόν νά ἔχουν κακές ἐκτελέσεις. Δύο τύποι ἀνθρώπων παραλληλίζονται μέ αὐτά: ὁ ἄνθρωπος πού ἀναπτύσσεται ὄψιμα (Κάντιος) καί ὁ πρόωμος ἄνθρωπος (Σοῦμπερτ). Ὁ Κρίστιαν Μόργκενστερν θά μπορούσε μά εἶναι παράδειγμα τοῦ ἀντι-*ibbur*. Σάν ποιητής γκροτέσκο ἦταν καλός, στήν ὑστερότερη ἀνθρωποσοφική του περίοδο ἡ μούσα του ἀπέτυχε ἐντελῶς.

Πρὶν δύο βδομάδες μέ κάλεσαν νά μιλήσω μπροστά σέ μιά ἐκκλησιαστική σύνοδο. Θά μπορούσε κάτι τέτοιο νά εἶχε γίνει νωρίτερα; «Ἡ ἐβραϊκή τάση» εἶναι αὐτή πού ὀρισμένοι θεολόγοι ὀνομάζουν σήμερα ἐσχατολογική φλέβα τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐνῶ προηγουμένως δέν τήν ἀνακάλυπταν οὔτε καί στήν Παλαιά Διαθήκη.

ΛΑΝΤΜΑΝ: [Ἐπειδή ἀναφέρθηκαν οἱ ὅροι «ἐσχατολογία» καί «μέλλον», μιῶ γιά ἓνα δοκίμιο τοῦ Χάνς Χάιντς Χόλτς ὁ ὁποῖος, ξεκινώντας ἀπό τίς ιδέες τοῦ Μπλόχ, ὑποστηρίζει ὅτι ἓνα σύμβολο μπορεῖ νά ὑπάρχει μόνον ἐπειδή τό σύμβολο καί τό σημαίνόμενο συμπίπτουν στό ἐσχατο ἐπίπεδο].

ΜΠΛΟΧ: Πιθανόν. Όμως δέν υπάρχει ἔσχατο ἐπίπεδο. Τό ἀντικείμενο τῆς σήμανσης δέν εἶναι παρά μιά γραμμή πού ἐμεῖς τῇ συνάγουμε ἀπό ἤδη γνωστά δεδομένα. Κι ὅμως συγχρόνως τό σύμβολο δέν εἶναι κάτι ἀπλῶς ὑποκειμενικό. Ὁ Θεός μιᾶ ἄμεσα —γιά νά χρησιμοποιήσω τή γλώσσα τοῦ Ἡράκλειτου— μέ σημεῖα. Οἱ πραγματικές κατηγορίες καί οἱ πραγματικές ἐλπίδες περιέχονται μέσα στόν κόσμον καθ' ἑαυτόν, ὅχι μόνο ἐξαιτίας τῆς περιορισμένης μας δυνατότητας νά καταλάβουμε καί τῆς ἀδυναμίας μας, ἀλλά ἀντικειμενικά (an sich). Ἀκριβῶς ὁ ἀτελής κόσμος εἶναι γεμάτος ἀπό πραγματικά σύμβολα, πραγματικές ἀλληγορίες, πραγματικά πρότυπα. Ἡ φύση εἶναι ἡ καλυμμένη εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ της, ἕνα σύμβολο ἐκ τῶν ἑνδον καί ὅχι μόνο γιά μᾶς, μιά ἀλληγορία τοῦ κρυμμένου της μέλλοντος. Τά βουνά καί ἡ θάλασσα εἶναι ἀντικειμενικά, πραγματικά σύμβολα. Κρύβουν κάτι γιά τό ὅποιο τά ἴδια δέν γνωρίζουν τίποτα, κρύβονται ἀπό τόν ἑαυτό τους, εἶναι μέ συγκεκριμένο τρόπο οὐτοπικά ὡς πρὸς τόν ἑαυτό τους· ὡς πρὸς τήν κλίσιν του καί ὡς πρὸς τό ὑπολανθάνον στοιχεῖο του κάτι εἶναι παρόν ἂν καί στήν πραγματικότητα δέν υπάρχει. Ὅλοι μας νοσταλγοῦμε τό ρομαντικό «γαλάζιο λουλούδι». Ἡ κλίσιν εἶναι τό ἀντικειμενικό πανομοιότυπο τῆς πρόθεσης, ἡ ὁποία εἶναι ὑποκειμενική. Ἡ κλίσιν ὁδηγεῖ πρὸς αὐτό τό ὅποιο δέν ἔχει ἀκόμη συμβεῖ, ἡ πρόθεση πρὸς αὐτό τό ὅποιο δέν εἶναι ἀκόμη γνωστό. Τό μόνο ἐνδιαφέρον μέρος τῆς ὄντολογίας εἶναι ἡ ὄντολογία τοῦ «ὅχι ἀκόμα». Ἡ ἐμπειρική ἀλήθεια ἐκτείνεται μονάχα σέ ὅ,τι ἤδη υπάρχει· δέν περικλείει αὐτό πού θά εἶναι (das fieri).

Κορτσιούλα, 18 Αύγουστου, 1968.

Τό βράδυ μαζί μέ τόν Μπλόχ τό περνάμε συντροφιά μέ τήν "Άγκνες Χέλλερ. Έξηγει στόν Μπλόχ τίς ιδέες τοῦ βιβλίου της πού ἐτοιμάζει μέ τίτλο *Φιλοσοφία τῆς καθημερινῆς ζωῆς*. Ἡ καθημερινότητα δέν χρειάζεται νά εἶναι ὅπως τήν περιγράφει ὁ Χάιντεγγερ. Ἐπαινεῖ τόν Μπλόχ διότι παίρνει τίς κατηγορίες του ἀπό τήν καθημερινή ζωή καί τίς ἀνιχνεύει μέσα σέ ὑψηλότερες περιοχές, ὅπως ἡ Ἀρχή τῆς Ἑλπίδας· δέν ξεκινᾷ ἀπό τίς μεγάλες Οὐτοπίες ἀλλά ἀπό τίς ὄνειροφαντασίες ἐνός μέσου ἀτόμου. Γιά νά καθορίσει τή φύση τῆς καθημερινότητας μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια, ἡ Χέλλερ ἀναζητεῖ μιά γενική ἀρχή ἡ ὁποία προστίθεται σέ ἕνα ἐπίπεδο ἀκριβῶς «ἐπάνω» ἀπό τήν καθημερινότητα.

ΜΠΛΟΧ: Πρέπει νά κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα στήν καθημερινότητα καί τήν ιδιωτικότητα. Ἡ καθημερινότητα δέν εἶναι ιδιωτική, διότι ἡ ἴδια περίπου συζήτηση γιά τόν καιρό καί γιά τό γεῦμα τῶν ξενοδοχείων ἀκούγεται ἀνάμεσα στούς τουρίστες ἀπό τό Ὁσλο μέχρι τή Σικελία. Ἡ καθημερινότητα εἶναι τόσο θλιβερή ἀκριβῶς διότι βρίσκεται μεταξύ δύο περισσότερο σημαντικῶν στρωμάτων: πάνω ἀπό τήν ιδιωτικότητα, ἡ ὁποία μπορεῖ νά εἶναι πολύ συναισθηματική, καί κάτω ἀπό τό πολιτικό καί κοινωνικό στρώμα, ὅπου τό ἴδιο γεγονός ἐπηρεάζει τήν τύχη ἑκατομμυρίων. Συγκρινόμενη μέ τήν πολιτικότητα, ἡ καθημερινότητα μοιάζει μέ τήν ιδιωτικότητα στό ὅτι καί οἱ δύο ἐπηρεάζουν μόνο τό ἄτομο, ὅμως τό ἀφοροῦν ὄχι σάν πρόσωπο ἀλλά σάν γένος. Ἡ καθημερινότητα εἶναι πάντοτε τυπική. Κατά συνέπεια ὁ κοινός ἄνθρωπος —αὐτό τό δανεῖζομαι ἀπό τόν Ζίμμελ— παραμένει ὁ ἴδιος διαμέσου τῶν αἰώνων. Ἀπό τήν

ἐποχή τοῦ Περικλέους μέχρι σήμερα ἡ γυναίκα ἔχει πάντα σχεδόν τίς ἴδιες λύπες καί τίς ἴδιες χαρές. Ὅμως ὁ μέγας ἄνδρας σφραγίζεται ἀπό τήν ἐποχή του σέ κάθε ἵνα τῆς ὑπαρξίς του. Ἐνσωματώνει τήν πρόθεση τῆς ἐποχῆς του ἢ ἀνθίσταται σ' αὐτήν. Ὁ Ναπολέον θά ἦταν ἀδύνατον νά ὑπάρξει ἔστω καί μιά δεκαετία ἀργότερα. Θά μπορούσε κανεῖς νά πεῖ: ὁ μέσος ἄνθρωπος ἀντανακλᾷ τήν ἐποχή του, ὁ ἐξαιρετικός ἄνθρωπος ὑψώνεται πάνω ἀπ' αὐτήν. Ὅμως τό ἀντίθετο ἀληθεύει. Ἡ ὑψιστή πραγματικότητα προκύπτει μέσα ἀπό τή μοναδικότητα. Ὅποιος ἐπιθυμεῖ νά μείνει στήν ἱστορία πρέπει νά καθορίζεται ἀπό τήν ἐποχή του. Αὐτά εἶναι τὰ παράδοξα.

Ἡ συζήτηση στρέφεται σέ κάποιο μέλος τοῦ συνεδρίου τόν ὁποῖο ὁ Μπλόχ θεωρεῖ εὐφυῆ ἀλλά μή παραγωγικό. Στήν Ἀγκνες Χέλλερ, μαθήτρια τοῦ Λούκατς, λέει:

ΜΠΛΟΧ: Πρίν ἀπό χρόνια ὁ Λούκατς καί ἐγώ συνηθίζαμε νά λέμε ὁ ἓνας στόν ἄλλον: «εἶσαι πιό εὐφυῆς ἀπό μένα!». Αὐτή τή φιλοφρόνηση τήν ἐννοούσαμε σοβαρά ἀλλά δέν τή λέγαμε ἐπιπόλαια, διότι καί οἱ δύο μας γνωρίζαμε ὅτι ἡ εὐφυΐα εἶναι μονάχα μιά προϋπόθεση καί ὅτι ἡ πραγματική ἀξία εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπ' αὐτήν. Ποιός θά ἐπαινοῦσε τόν Χέγκελ καί τόν Σοπενχάουερ γιά τήν εὐφυΐα τους; Ἡ εὐφυΐα γίνεται ἀξία μόνο σέ ἀντίθεση μέ τή βλακεία. Ἀργότερα ὁ Λούκατς ἔλεγε στό Κομμουνιστικό Κόμμα: «Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀνάμεσά μας ἡ εὐφυΐα εἶναι ἤδη μιά παρέκκλιση».

Στή συνέχεια ὁ Μπλόχ συζητεῖ τή θεωρία του τῆς πιθανότητας.

ΜΠΛΟΧ: Όταν τή διατύπωσα για πρώτη φορά φάνηκε σάν ένα τρομακτικό παράδοξο, διότι σέ όλόκληρη τή φιλοσοφία ή πραγματικότητα είναι ανώτερη καί ή πιθανότητα δέν είναι παρά ή πιό αδύναμη προκαταρκτική της φάση. Άλλά σίγουρα ή ιεραρχία τής τυπικής έκφρασης πιθανότητα - πραγματικότητα - αναγκαιότητα είναι αρκετά λανθασμένη. Ή πιθανότητα είναι τό παραμελημένο αποπαίδι τής λογικής. Ό Άριστοτέλης φαίνεται νά αποτελεί εξαίρεση τουλάχιστον αντιτίθεται στή Μεγαρική Σχολή ή όποία αρνείται τήν ανεξάρτητη πιθανότητα. Όμως συλλαμβάνει τήν πιθανότητα μόνο από τήν άποψη του σκοπού (τέλους) καί κατά συνέπεια στενεύει τήν καθολική παρουσία της. Μόνο στήν εύκλειδειο γεωμετρία κυβερνά ή αναγκαιότητα: τό σύνολο τών γωνιών ενός τριγώνου πρέπει νά είναι 180 μοίρες. Ακόμη καί στή φυσική, ή αναγκαιότητα έχει σήμερα κλονισθεϊ. Λογικά—όχι πραγματικά— τό κάθε τί είναι πιθανόν.

ΛΑΝΤΜΑΝ: Ή αναγκαιότητα σίγουρα δέν είναι ή ανώτερη τυπική έκφραση. Στόν Χάμαν διαχέεται στά κατώτερα επίπεδα τής πραγματικότητας, ένω στά ανώτερα επίπεδα τής κλίμακας κυριαρχούν ή πιθανότητα καί ή ελευθερία. Γι' αυτόν ακριβώς τόν λόγο ή πιθανότητα δέν είναι καθολική καί άν ακόμη τήν ανακηρύζουμε ως καθολικότητα, αυτή παραμένει μιά τυπική έκφραση. Δέν είναι δυνατόν νά παίξουμε τούς λογαρίθμους στό βιολί. Ό Χοϋσσερλ μās δίδει παραδείγματα συνδυασμών οι όποιοι ουσιαστικά αποκλείονται εξαιτίας του νοήματός τους.

ΧΕΛΛΕΡ: Όπως ακριβώς υπάρχουν άπειρες πιθανότητες σέ κάθε εποχή, έτσι καί άπειρες πιθανότητες αποκλείονται. Ό Βροϋτος δέν μπορεί νά γίνει φασίστας καί οι Ρόζενκραντς καί Γκύντεστερν δέν γίνεται νά πάψουν νά είναι άχρεϊα γουρούνια.

ΜΠΛΟΧ: Οί τραγικοί ήρωες δέν αποτελοῦν ἀντίρρηση διότι εἶναι ἀποκρυσταλλωμένοι στό μυαλό τῶν δημιουργῶν τους. Εἶναι «ἀπό καιρό νεκροί πρὶν ἀκόμα πεθάνουν» (Bela Balacz). «Ὅπως λέγει ὁ Φράϊταχ στό ἔργο του Οἱ Δημοσιογράφοι: «τόσο πολλά συμβαίνουν στὸν κόσμον καὶ τόσο τρομακτικά πολλά δέν συμβαίνουν... ὥστε ἂν ἡ Ἀφρική γινόταν ξαφνικά ὀρθογώνια, δέν θά μοῦ προκαλοῦσε τὴν παραμικρὴ ἐκπληξή!».

Καί γιά νά μιλήσουμε σοβαρότερα: Ἡ πιθανότητα δέν γίνεται πραγματικότητα ἀπό μόνη της· ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά τὴ συλλάβει. Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ πίστευε σέ μιὰ «τάση» ἀλλά ὅχι ὅτι ἡ ἱστορία ἀναπόφευκτα ὀδηγεῖ σέ μιὰ ἀταξική κοινωνία. Ἄν τό προλεταριάτο πιστεύει κάτι τέτοιο, τότε μπορεῖ νά βυθιστεῖ στὴν ἴδια βαρβαρότητα στὴν ὁποία βυθίστηκε ἡ ἀστική τάξη. Ἡ πιθανότητα δέν περιέχει μόνο μιὰ εὐτυχισμένη ἔκβαση καὶ ἀπελευθέρωση· ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ φρικτές πιθανότητες. Ἕνας δεῦτερος Χίτλερ θά μπορούσε νά ξανάρθει. Mutabor (θά ἀλλάξω) — «Πόσο ὁμορφο» σκέφτεται κανεὶς, κι ὅμως θά μπορούσε κανεὶς νά μεταβληθεῖ σέ σκυλί. Ἀλλὰ μόνο ἡ πιθανότητα κρατᾷ τὸν κόσμον ἀπό τὴ νεκρική ἀκαμψία καὶ ἐπιτρέπει σ' ἓναν καλύτερο κόσμον νά γεννηθεῖ.

Ἡ δαιμονική ἀντιστροφή τῆς πιθανότητας εἶναι ἡ τύχη. Ὁ Κοῦνο Φίσερ δίνει ἓνα καλὸ παράδειγμα. Το ὅτι ἓνα δέντρο μεγάλωσε πάνω σ' αὐτόν τὸν λόφο ἦταν ἀναγκαῖο, ἂν ἀκολουθήσουμε τὴν ἀλυσίδα τῶν αἰτιῶν ἀντίστροφα. Το ὅτι ἀργότερα ἓνας κυκλώνας ξέσπασε σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ ἦταν ἐπίσης ἀναγκαῖο. Καὶ τὰ δύο ἔπρεπε νά συμβοῦν μ' αὐτόν τὸν τρόπο. Ἀλλὰ τό νά φθάσει ὁ κυκλώνας τό δέντρο καὶ νά τό ξεριζώσῃ, εἶναι καὶ γιὰ τὰ δύο γεγονότα τύχη. Ἔτσι ἡ τύχη μπορεῖ νά προκύβῃ ἀπό τὴ σύμπτωση δύο ἀναγκαιοτήτων.

Κορτσιούλα, 20 Αύγουστου, 1968.

ΛΑΝΤΜΑΝ: [Σέ προηγούμενες συζητήσεις χρησιμοποιήθηκε ήδη ὁ ὅρος ἀναγνώρισις. Σήμερα εἶναι τὸ κεντρικὸ μας θέμα. Ρωτῶ τὸν Ἑρνστ Μπλόχ γιατί βρίσκει τήν ιδέα αὐτή τόσο ἐλκυστική καί πάντοτε γυρίζει σ' αὐτήν, ἂν καί ὁ ἴδιος ἀντιτίθεται στήν πλατωνική ἀνάμνηση ἡ ὁποία εἶναι ἐπίσης μιὰ μορφή τῆς ἀναγνώρισεως, μολονότι, ἀπ' ὅσα γνωρίζω, ὁ Πλάτων ποτέ δέν μίλησε γιά ἀναλογία μέ τίς σκηνές ἀναγνώρισεως στούς μύθους. Ἦταν ὀρφική ιδέα τὸ ὅτι οἱ ψυχές πρὶν ἀπὸ τή μετενσάρκωση πίνουν ἀπὸ τήν πηγὴ τῆς μνήμης. Ὅποιοι πίνει ἀπ' αὐτὴ θυμᾶται πάντοτε τῇ θεϊκῇ του κατοικίᾳ καί δέν ξεχνᾷ τὴ θεία του καταγωγὴ. Ὁ Πλάτων ἴσως ἔχει μεταφέρει τήν ιδέα αὐτή.]

ΜΠΛΟΧ: Πρέπει πάντα νά βλέπουμε τὴ δύσκολη πλευρά τῶν πραγμάτων! Ἕνας ἐπίσκοπος διέταξε νά ἐξεταστεῖ ἱατρικά ἡ Τερέζα του Konnersreuth. Πίστευε ὅτι πιθανόν νά πρόκειται περὶ θαύματος ὅμως δέν παρέλειψε τὴ σκεπτικιστικὴ πλευρά. Εἴμαστε ἐναντίον τῆς ἀναμνήσεως καί γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὀφείλουμε νά τὴ διερευνοῦμε.

Σύμφωνα μέ τήν ἀρχὴ τῆς ἀναμνήσεως κατέχουμε τὴ γνώση τῶν πραγμάτων μόνο ἐπειδὴ σέ κάποιον προηγούμενο στάδιο γνωρίζαμε. Ἀλλὰ τότε δέν θά μπορούσε νά ὑπάρχει θεμελιωδῶς καινούργια γνώση, οὔτε μέλλον τῆς γνώσης. Ἡ ψυχὴ ἀπλῶς συναντᾷ στήν πραγματικότητα τώρα αὐτὸ πού ἤδη γνώριζε πάντοτε ὡς ιδέα. Αὐτὸ συνιστᾷ ἕναν κύκλο μέσα στὸν κύκλο καί μέ τέτοια ἀνακρίβεια ὅπως καί στήν ἄλλη θεωρία (τῆς ἀναγνώρισεως) ἀποκαλύπτεται ὅτι: τὸ καινούργιο ποτέ δέν εἶναι ἐντελῶς καινούργιο γιά μᾶς, διότι φέρο-

με μαζί μας κάτι μέ τό όποιο τό μετρούμε. Πάντοτε συσχετίζουμε αυτό πού ανακαλύπτουμε μέ τήν προηγούμενή μας έμπειρία ή μέ τήν εικόνα πού έχουμε γι' αυτό. Ός αποτέλεσμα προκύπτει ότι συχνά συμβαίνει νά τό κρίνουμε έσφαλμένα είτε έκ τών κάτω, αλλά παρ' όλα αυτά γιά μās εμπλουτίζεται καί χρωματίζεται από τήν ιστορία. Μās προσεγγίζει από τό παρελθόν μας καί πρέπει νά αποδειχθεῖ ότι είναι γνήσιο. 'Η ανάμνησις παρέχει τήν ένθαρρυντική μαρτυρία τής πλήρους όμοιότητας ή αναγνώρισης, ώστόσο, συνδέεται μέ τήν πραγματικότητα μονάχα μέ μιά λεπτή κλωστή κατά συνέπεια μās κάνει νά ψάξουμε. 'Η ανάμνησις έχει μιά χαλαρότητα, κάνει τά πάντα ένα γιγάντιο *déjà vu* [ήδη ιδωμένο], σάν κάθε τί νά έχει ήδη υπάρξει, *nil novi sub anamnesi* [τίποτα καινούργιο κατά τήν ανάμνηση]. Όμως ή αναγνώρισις αποτελεῖ ένα σόκ: αυτός πού τόν πέταξαν σ' ένα πηγάδι ξαφνικά βρίσκειται μπροστά τους, παντοδύναμος καί ώραϊος. ('Ο 'Ιωσήφ καί τά άδέρφια του).

ΛΑΝΤΜΑΝ: Στό έργο σας 'Η 'Αρχή τής 'Ελπίδας ασχολεῖσθε μέ τό μοτίβο τής αναγνώρισης σέ σχέση μέ τόν *Μαγεμένο Αύλο* χρησιμοποιώντας μιά εικόνα πού περιέχει μίαν έρωτική υπόσχεση. Μπορεῖ ή έρωτευμένη Παμίνα νά συναγωνισθεῖ τήν εικόνα της; 'Ο Ταμίνο, βλέποντας αυτό τό κορίτσι πού ποτέ του δέν έχει ξαναδεῖ, λέει: «Αυτή είναι εκείνη... Δέν είναι όνειρο». Πρόκειται γιά ένα πρόβλημα άνάλογο μέ τό έρώτημα κατά πόσο ή μετα-έπαναστατική πραγματικότητα ανταποκρίνεται στήν ούτοπική σύλληψη. 'Η αναγνώρισις είναι κάτι έντελώς διαφορετικό από πραγματικότητα σέ πραγματικότητα. 'Η Εύρίκλεια αναγνωρίζει τόν 'Οδυσσεά, ή 'Ηλέκτρα τόν 'Ορέστη, τά άδέρφια τόν 'Ιωσήφ. ΜΠΛΟΧ: 'Η εικόνα-μοτίβο είναι περιφεριακή πρός τήν αναγνώρισιν. 'Η Παμίνα μπορεῖ εύκολα νά αναγνωρισθεῖ από

τήν εικόνα της, όχι όμως ο Ίωσήφ, τόν οποίο τά αδέρφια του έχουν νά τόν δοῦνε εἴκοσι χρόνια. Κατ' ἀρχήν ἔχει ἀλλάξει, ὕστερα τά αδέρφια του δέν εἶναι δυνατόν νά θυμοῦνται πῶς ἦταν ἀκριβῶς μετά ἀπό τόσον καιρό —ὅπως συχνά συμβαίνει μέ τούς μάρτυρες στό δικαστήριό— καί τέλος, δέν περιμένουν νά τόν συναντήσουν ὑπουργό τοῦ Φαραώ. Ἡ Ἡλέκτρα ἤξερε τόν Ὁρέστη μόνο σάν παιδί, τώρα ὁ Ὁρέστης εἶναι ἕνας γεροδεμένος νεαρός ἄνδρας. Στήν ἀναγνώρισιν πρέπει πάντοτε νά ὑπάρχει μιά ἀπόσταση ἀνάμεσα στήν προηγούμενη καί τήν παρούσα πραγματικότητα ἀλλιῶς δέν θά παρουσίαζε τόσες δυσκολίες καί δέν θά προκαλοῦσε τήν ἐκπληξη. Ὅμως στά παραδείγματα αὐτά ἡ ἀπόσταση ἀφορᾷ μόνο τήν ἐξωτερική ἐμφάνιση. Ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στήν ιδέα καί στήν πραγματικότητα, τό αἶτημα καί τήν πραγματοποίηση, φθάνει πολύ βαθύτερα.

Κορτσιούλα, 21 Αύγουστου, 1968.

Τό θέμα στρέφεται γύρω από τόν Μαρκοῦζε.

ΜΠΛΟΧ: Το ὅτι ὁ Μαρκοῦζε βρίσκεται στήν ἡγεσία τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος δείχνει ὅτι δέν εἶναι μόνο ἀκαδημαϊκός δάσκαλος ἀλλά καί ἄνθρωπος μέ θάρρος καί ἀρχές. Βρεθήκαμε μαζί αὐτά τά βράδια καί καταλάβαμε ὁ ἓνας τόν ἄλλο καλά. Ὁ Μαρκοῦζε θεωρεῖ ἀναγκαία μιὰ καινούργια Οὐτοπία διότι ὁ καπιταλισμός καί ἡ βιομηχανία δέν εἶναι πλέον τά ἴδια ὅπως στήν ἐποχή τῶν κλασικῶν σοσιαλιστῶν. Ἡ διάγνωσή του εἶναι σωστή ὅπως σωστό εἶναι καί τό αἴτημά του ὅτι δέν πρέπει νά ἀφήσουμε τήν εὐημερία μέσα σέ μιὰ καταναλωτική κοινωνία νά μᾶς ὁδηγεῖ σέ τεχνητές ἀνάγκες. Τό θετικό του μήνυμα περιέχει στοιχεῖα ἀπό τόν ἀναρχισμό τοῦ Μπακούνιν καί ἀπό τόν ἐπικουρισμό. Δύο βασικές ἀντιρρήσεις εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

1. Σύμφωνα μέ τόν Μαρκοῦζε, σήμερα ὁ καπιταλισμός δέν ἀναπτύσσει ἀντιφάσεις οἱ ὁποῖες νά μὴν μποροῦν νά ξεπεραστούν κατά συνέπεια ἡ ἀντίφαση πρέπει νά ἔλθει ἀπό ἐξωτερικούς παράγοντες. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού ὁ Μαρκοῦζε ἀπογοητεύθηκε τόσο ἀπό τήν ἔκβαση πού εἶχαν οἱ παραχές στόν Παρισινό Μάη. Στήν πραγματικότητα ὁ Μάρξ ἔχει δίκαιο σχετικά μέ τό ὅτι οἱ ἀντιφάσεις τώρα ὅπως καί πάντοτε εἶναι ἐγγενεῖς στόν καπιταλισμό. Ὁ καπιταλισμός μπορεῖ νά ἐπιτύχει νά ἀναβάλλει τήν κρίση καί τόν πόλεμο γιά μεγάλο χρονικό διάστημα ἀλλά ποτέ τελειωτικά. Ὅλα τά μέσα πού διαθέτει δέν εἶναι παρά καταπραϊντικά.
2. Ὁ Μαρκοῦζε θέλει τό μέλλον χωρίς τή διαμεσολάβηση τῆς ἱστορίας. Κάτι ριζικά καινούργιο πρόκειται νά προκύ-

ψει, εμφανιζόμενο ριζοσπαστικά σάν κλέφτης μέσα στην νύχτα. 'Η αλήθεια είναι ότι ένα καινούργιο αγαθό ποτέ δεν είναι έντελῶς καινούργιο. Πολλά από τὰ στοιχεῖα τοῦ παρελθόντος ὑπεισέρχονται στό μέλλον, καί τοῦ μέλλοντος στό παρελθόν. 'Ο κόσμος πράγματι ἔχει ἓνα ὄνειρο. 'Εμεῖς οἱ ἐπίγονοι —καί αὐτό εἶναι μιά παλιά μου θέση— μπορούμε νά ξαναγυρίσουμε καί νά ἀξιοποιήσουμε τίς πηγές μας μόνο στόν βαθμό πού αὐτές προχωροῦν πρός τά ἐμπρός καί μᾶς φθάνουν. Τό ἀνεκπλήρωτο παρελθόν ἀποτελεῖ ὑποχρέωση γιά μᾶς. Πρέπει νά ἀφομοιώσουμε τὰ δεδομένα του καί νά τὰ προχωρήσουμε. 'Ο Μαρκουῆζε, ὥστόσο, ἔχει μιά ἱστορική ἀντίληψη τοῦ παρελθόντος. Δέν βρίσκει συμμάχους στό παρελθόν, δέν βρίσκει ἄδολες ἐπαναστατικές πηγές. 'Όταν του τό εἶπα αὐτό τίς προάλλες συμφώνησε μέ ὑπεκφυγές.

Κορτσιούλα, 22 Αύγουστου, 1968.

Συνέχεια τῆς συζήτησης γιά τήν ἀναγνώρισιν. Ἀναζητοῦμε νά ἀνακαλύψουμε τό σημεῖο ἐκεῖνο τό ὁποῖο τῇ συνδέει μέ τή φιλοσοφία τῆς Οὐτοπίας. Ἡ μήπως ἀπό ἐδῶ προκύπτει μιά ἀφετηρία γιά μιά δεύτερη φιλοσοφία ἡ ὁποία δέν ἔρῃκε γόνιμο ἔδαφος νά ἀναπτυχθεῖ στόν Ἔρνστ Μπλόχ γιά τόν λόγο ὅτι αὐτός ἐπέλεξε τή φιλοσοφία τῆς Οὐτοπίας;

ΜΠΛΟΧ: Ἡ ἀναγνώρισις μᾶς γοητεύει ὅλους, ἀλλά δέν ξέρω γιατί. Τό ὅτι οἱ ποιητές συχνά χρησιμοποιοῦν αὐτό τό μοτίβο ἀποτελεῖ μιά ἔνδειξη πῶς κάτι ὑποκρύπτεται σ' αὐτό τό θέμα, κάτι πού πηγαίνει πέρα ἀπό σκηνικές ἐντυπώσεις. Ἡ αἰφνίδια ἐνθύμησις εἶναι ἓνα ἀπό τά ἰσχυρότερα ρομαντικά συναισθήματα. Ἡ πρώτη ἱστορία πού περιεῖχε τό μοτίβο τῆς ἀναγνώρισης, ἡ ὁποία μέ συγκινοῦσε βαθιά τήν ἐποχή κιόλας πού ἤμουν παιδί ἐννιά ἢ δέκα χρόνων, ἦταν ἡ σκωτσέζικη ἱστορία, μεταφρασμένη ἀπό τόν Χάουφ, Ἡ λιθόστρωτη σπηλιά. Μῆνες ὁ ψαράς Φαλκ ἄκουγε στ' αὐτιά του μιά φωνή πρὶν κοιμηθεῖ, κι ὅμως δέν καταλάβαινε οὔτε λέξη. Κάποτε παγιδεύτηκε ἀπό μιά παλίρροια σέ μιά σπηλιά πού οἱ ψαράδες τήν εἶχανε ἐγκαταλείψει. Ἐκεῖ καταφεύγει σπρωγμένη ἀπό τήν παλίρροια μιά βάρκα πού τήν κουμαντάρει ἓνα μαραμένο ἀνθρωπάκι πού τοῦ λέει ὅτι σ' αὐτό τό μέρος πρὶν ἑκατό χρόνια βυθίστηκε ἓνα καράβι μέ τ' ὄνομα Κάρμιλχαν φορτωμένο μέ χρυσάφι. «Κάρμιλχαν!» — αὐτή ἦταν ἡ λέξη πού ἄκουγε κάθε νύχτα. «Πάρε τούς θησαυρούς ἀπό τό πλοῖο», προσπαθοῦσε νά τοῦ πεῖ ἡ φωνή. Ἐκεῖνος προσπαθεῖ νά τούς πάρει, ὅμως δέν ξαναγυρίζει ποτέ. Τίς ἀνταριασμένες νύχτες ὅταν τά κουρελιασμένα

σύννεφα κυλᾶνε μπροστά στο φεγγάρι εκείνος εμφανίζεται ανάμεσα στα πνιγμένα μέλη του πληρώματος του πλοίου, τραγουδώντας ένα καταχθόνιο τραγούδι.

Όταν μεγάλωσα ήθελα να γράψω μία ὄπερα με τίτλο «Κάρμιλχαν». Κι ὅμως δὲν ἤξερα τί ἦταν αὐτό πού με συγκινοῦσε τόσο σέ τούτη τήν ἱστορία μέχρι πολύ ἀργότερα ὅταν ἔγραφα *Τό πνεῦμα τῆς Οὐτοπίας*. Σάν παιδί αἰσθάνεται κανεῖς συχνά πράγματα πού θά ἔρθουν ἀργότερα. Κάρμιλχαν: μία λέξη γεμάτη ἀπό τό «μή-εἶναι-ἀκόμη», τό σημάδι πού ὁ Φάουστ προφέρει μυστηριωδῶς πρὶν ἐμφανισθεῖ τό πνεῦμα τῆς γῆς, τό *verbum mirificum* [ἡ θαυμαστή λέξη], τό κλειδί γιά ἕναν ἀληθινό κόσμο. Ὅμως ὁ ἄνθρωπος πού γνωρίζει αὐτόν τόν κόσμο ἐξαφανίζεται μέσα στήν ἐσωτερικότητα καί ὁ θησαυρός ποτέ δὲν βρίσκεται. Ὅ,τι πῆρα ἀπό τούς μυστικούς σάν ἀφετηριακό σημεῖο γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς σκέψης μου μέ συγκινοῦσε ἀπό τήν ἐποχή πού ἤμουνα παιδί.

Όταν ἤμουν παιδί συνέχεια μοῦ διάβαζαν τό χωρίο ἐκεῖνο τῆς Ὀδύσειας ὅπου ὁ Ὀδυσσεύς λέει: «Τό ὄνομά μου εἶναι κανέννας» (στά ἑλληνικά: «Εἶμαι ὁ κανέννας»). Κάθε φορά γοητεύομαι. Δὲν εἴμαστε οἱ ἄνθρωποι πού φαινόμεστε, περιέχουμε τήν ἀνεξερεῖνητη γῆ – ἀκόμη καί σάν παιδί εἶχα αἰσθανθεῖ πόσα πολλά θά σήμαινε γιά μένα ἡ ιδέα αὐτή.

Στήν καββάλα ἐπίσης ὑπάρχει ἕνας ἀρκετά διαφορετικός τρόπος μέσω τοῦ ὁποίου τό παιδί προλέγει τά μελλοντικά συμβάντα. Γιά τήν καββάλα, ἡ ὑστερότερη ζωὴ εἶναι μονάχα μία ἀνεπαρκὴς ἐκπλήρωση τῆς ἀποστολῆς πού μᾶς ἔχει ἀρχικά ἀνατεθεῖ. Τήν ἐποχὴ πού ἡ μητέρα μας εἶναι ἔγκυος, ἕνας ἄγγελος μᾶς ὁδηγεῖ στόν χώρο τῶν ιδεῶν καί μᾶς δείχνει αὐτά πού ἀναμένεται νά ἐκπληρώσουμε. Ὅταν

πεθαίνουμε ἐπιστρέφει σάν ἄγγελος τοῦ θανάτου καί ἐρωτᾷ ἂν ἔχουμε ἐκπληρώσει τά ἔργα πού μᾶς ἀνατέθηκαν. Μόνο τότε οἱ ιδέες ξεκαθαρίζονται μέσα μας καί ἔτσι πεθαίνουμε μέ μιά κραυγή ἐνοχῆς, πού οἱ ζωντανοί δέν τήν ἀκοῦνε, γιά ὅ,τι δέν πραγματοποιήσαμε: Ἀπέτυχα, περιορισμένος ἀπό τό σῶμα καί τίς αἰσθήσεις, πρόδωσα τό ιδεῶδες τό ὁποῖο ὀφείλα νά θυμᾶμαι.

Ἡ ἀναγνώρισις εἶναι μιά εἰκόνα τόσο στόν Ἰπτάμενο Ὀλλανδό ὅσο καί στόν Μαγεμένο αὐλό. Ἡ Σέντα ἔχει μεγαλῶσει μέ τήν «Εἰκόνα ἐνός ὠχροῦ ἄντρα μέ μαῦρα γένια» καί ἔχει προετοιμαστεῖ γιά τό πεπρωμένο της ἀπό μιά δαιμονική μπαλάντα. Ὅμως δέν ὑπάρχει σημεῖο μεταστροφῆς, δέν ὑπάρχει ντουέτο τῶν ἐραστῶν, καί οἱ δύο τους στέκονται σάν ἀγάλματα καί ὁ Ὀλλανδός τραγουδᾷ μέ θλιμμένους τόνους σάν Τριστάνος. Τό ἴδιο συμβαίνει στήν πρώτη πράξη τῶν *Βαλκυριῶν*: «Ἐσένα πού πρώτη μου φορά σέ εἶδα σήμερα/Τό μάτι μου σέ ἔχει ἤδη δεῖ», καί : «᾿Ω σιωπηλῆ: ἄφησέ με ν' ἀκούσω τή φωνή: Πιστεύω πῶς τόν ἦχο της τόν ἄκουσα παιδί». Τό παρόν εἶναι μιά ἡχώ κάποιας παλιότερης ἐμπειρίας πού ἔχει ξεχαστεῖ καί τώρα ξαναγυρίζει μέ ἓνα ξέσπασμα τῆς μνήμης. Ἡ σκηνή τῆς ἀναγνώρισεως στήν *Ἡλέκτρα* τοῦ Χόφμανσταλ ταιριάζει μέ ἐκείνη τοῦ Σοφοκλῆ, ἀλλά μόνο μέ τή βοήθεια τῆς ὑπέροχης μουσικῆς πού τῆς δίδει ἀντήχηση καί βάθος. Ὁ Ὁρέστης μπαίνει τή στιγμή πού ἡ *Ἡλέκτρα*, ἡ ὁποία τόν νομίζει νεκρό, ξεθάδει τόν πέλεχου τοῦ Αἰγισθου γιά νά πάρει ἐκδίκηση. «Πρέπει νά μείνω ἐδῶ», τραγουδᾷ μέ βαθεῖα φωνή (καί αὐτό ταιριάζει, διότι προβάλλει τήν ἀπόσταση πού τόν χωρίζει ἀπό τό παιδί πού ἡ *Ἡλέκτρα* γνώριζε, καί δείχνει τή δύναμή του). Τά λόγια του «Ποιά εἶσαι;» δηλώνουν ἤδη τήν ἀναγνώρισή τους. Λίγο ἀργότερα ἐκείνη συγκινη-

μένη επίσης από τόν τόνο τῆς φωνῆς του ρωτᾶ: «Ποιός εἶσαι;» Ὁ Ὁρέστης ἀπαντᾶ: «Τά σκυλιά στήν αὐλή μέ ἀναγνωρίζουν καί δέν μ' ἀναγνωρίζει ἡ ἀδελφή μου;» Καί ἡ Ἡλέκτρα φωνάζει: «Ὁρέστη!»

Ἡ Ἀναγνώρισις συμβολίζει ὅτι τό παρόν ποτέ δέν εἶναι ἐντελῶς καινούργιο, ὅτι ἔχει ἱστορικό βάθος, ὅτι ὑπῆρξε προηγουμένως μέ κάποια ἄλλη μορφή καί ὅτι προετοίμαζε τόν ἑαυτό του. Δέν σημαίνει ἀπλῶς ὅτι ἀναγνωρίζω τό Α, τό ὁποῖο βλέπω μπροστά μου, ὡς Β (Ὁρέστης) πού ἤξερα προηγουμένως, ἀλλά ἐπίσης καί τό ἀντίθετο: ὅτι μόνο τώρα ἀναγνωρίζω τό Β πού ἤξερα ὡς τό μέχρι τώρα γνωστό Α, ὅτι αὐτό πού προηγουμένως δέν καταλάβαινα (Κάρμιλχαν) ξεκαθαρίζει οὐσιαστικά ἐξαιτίας μιᾶς καινούργιας ἐμπειρίας. Ἡ φύση καί ὁ ἑαυτός μας μᾶς εἶναι κρυμμένα. Ὅπωςδήποτε, σέ σπάνιες στιγμές τά σημεῖα καθίστανται ξεκάθαρα. Εἰσκεπάζεται ἓνα incognito.

Στό ἔργο μου Ἰχνη θά δεῖτε πώς κάποτε πήγαίνα μέ τόν Μπένγιαμιν μέ τό λεωφορεῖο Ε ἀπό τήν Ὁπερα σέ κάποιο καφέ τοῦ Μονπαρνάς ὅταν μιά γυναίκα πού καθόταν ἀπέναντι ἄρχισε νά μέ κοιτάζει ἐπίμονα ἐκπληκτικῶς, προσπαθώντας νά θυμηθεῖ σάν νά εἶχαμε ζήσει μαζί μιά ὁλόκληρη ζωή καί ἤξερε κάθε τί σχετικά μέ μένα. Ἔμεινε ἀμίλητη, διότι ἓνα σῆμα εἶναι σιωπηλό, πρέπει νά ἀποκαλυφθεῖ ἀπό ἐκεῖνον πρὸς τόν ὁποῖο ἀπευθύνει κάποια ὑπόσχεση καί στόν ὁποῖο γεννᾶ μιά προαίσθηση. Πῆγα πάλι τήν ἴδια ὥρα μέ τό ἴδιο λεωφορεῖο μέ ποτέ δέν συνάντησα τή γυναίκα πού προορίζόταν γιά μένα. Ἦταν κάτι ἀνεπανάληπτο.

Κορτσιούλα, 23 Αύγουστου, 1968.

ΛΑΝΤΜΑΝ: [“Όταν ήμουν νεαρός καθηγητής έγινα γνωστός από τό διδακτικό μου σύγγραμμα. Κάμποσο καιρό τώρα οι φοιτητές γνωρίζουν ότι μπορούν νά δουλέψουν μαζί μου πάνω στον Έρνστ Μπλόχ, καί πρόσφατα ένας φοιτητής θέλει νά γράψει μέ θέμα τήν «Άνθρωπολογία του Έρνστ Μπλόχ». Όσο καί άν ο Μπλόχ υπερασπίσθηκε τή φιλοσοφική άνθρωπολογία, δέν στηρίχθηκε σ’ αὐτήν όταν έρωτήθηκε άμεσα σχετικά μέ αὐτό τό θέμα.]

ΜΠΛΟΧ: Κάποτε συζήτησα τό πρόβλημα τής άνθρωπολογίας μέ τόν Βόλφγκανγκ Χάριχ, ο οποίος ήθελε νά μοῦ άφιερῶσει τό σχετικό του βιβλίο. Ὑπάρχουν φιλόσοφοι πού περιορίζονται στον άνθρωπο ή τουλάχιστον τόν χρησιμοποιοῦν ὡς άφετηριακό σημείο. Ὁ Βίντελμπαυτ ὑποστηρίζει ότι ή «άνθρωπολογική περίοδος» στους Έλληνες άρχίζει μέ τόν Σωκράτη. Ὁ Φόουερμπαχ άποκαλεῖ τόν άνθρωπο «τρίτη καί τελευταία ιδέα» του καί ἔτσι άποκλίνει επικίνδυνα πρὸς τόν υπαρξισμό: θά μπορούσε κανείς νά γράψει μιὰ θέση μέ τίτλο «Φόουερμπαχ καί Μπούλτμαν».

ΛΑΝΤΜΑΝ: Όμως ὑπάρχει μιὰ σχέση έντασης ανάμεσα στον υπαρξισμό καί τήν άνθρωπολογία. Ὁ Γιάσπερς κατηγόρησε τή φιλοσοφική άνθρωπολογία —ὅπως ακριβῶς εἶχε κάνει ο Μπερζόν μέ τήν κλασική ψυχολογία— ότι άποτυγχάνει νά δεῖ τίς μή πραγματοποιημένες δυνατότητες καί πιθανότητες στον άνθρωπο· ὑποστηρίζει ότι τόν παγιοποιεῖ καί τόν εξαντικειμενίζει.

ΜΠΛΟΧ: Ὁ Γιάσπερς ἔχει τό μικρότερο δικαίωμα από τόν καθένα νά άποδίδει αὐτή τή μομφή. Ἐγώ ο ἴδιος μπορῶ νά μαρτυρήσω μέ ποιόν τρόπο ὅλοι αὐτοί οι ὅροι —συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ κρυπτογραφήματος— πρωτοεμφανίσθη-

καν στο έργο του. 'Η «πιθανότητα» καί τό «μέλλον» δέν ἀνακαλύφθηκαν ἀπ' αὐτόν, καί ἔτσι ἔμειναν πάντοτε ξένες παρεμβολές στο έργο του. Τοῦ λείπει τό οὐτοπικό, ἐπαναστατικό πάθος. 'Ενστικτωδῶς μετακινήθηκε πρὸς τήν ἀστική 'Ελβετία, ὅπου βρῆκε μεγάλη ἀποδοχή. 'Οποῖος πραγματικά βλέπει τήν πιθανότητα, βλέπει τόν ἑαυτὸ του σάν στρατιώτη τῆς πιθανότητας, ἀκριβῶς ὅπως τό κίνημα «Θύελλα καί 'Ορμή»* ἦταν ἐπαναστατικό καί ὁ Χέρντερ ζητᾶ νά «προωθήσει» τήν ἀνθρωπότητα, κι ὄχι μόνο μιά κατάσταση ἐπίγνωσής της, ἀλλά τό πράγμα καθ' ἑαυτό. 'Ομως ὅταν ὁ Χέγκελ λέγει πῶς ἡ ἱστορία εἶναι πρόοδος στήν καθαρὴ ἐπίγνωση τῆς ἐλευθερίας —ὄχι τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς καθ' ἑαυτήν— ἡ ἄποψή του περιέχει μιά ἐπιφύλαξη πού δέν διακινδυνεύει τίποτα, ἀκριβῶς ὅπως τό κοινοβούλιο κατ' αὐτόν ὑπάρχει γιὰ νά κάνει τοὺς ἀνθρώπους νά ἔχουν ἐπίγνωση ὅτι κυβερνῶνται καλῶς! Βέβαια, τὰ δύο αὐτὰ πράγματα εἶναι ἀνεξάρτητα: ὅπως ἡ ἐπίγνωση μπορεῖ νά ὀδηγήσει στήν ἐνεργὸ ἐλευθερία, ἔτσι μπορεῖ νά συμβεῖ καί τό ἀντίθετο. 'Ομως ὁ Χέγκελ ποτὲ δέν ξεκαθάρισε αὐτὸ τό σημεῖο, καί ἔτσι εἶναι τόσο μὴ ἐπαναστατικός ὅσο καί ὁ Γιάσπερς. 'Η ἐπίγνωση πρέπει νά ἀποτελεῖ μιά πρόκληση, πρέπει νά γίνει μιά θεωρία ἡ ὁποία νά εἶναι σὲ θέση νά προκαλέσει μιά συγκεκριμένη ἀλλαγὴ. 'Οπωσδήποτε, ἡ ἐπίγνωση τοῦ Χέγκελ ἔρχεται πολὺ ἀργά, ὅταν ἡ νύχτα πέφτει, καί ὅπου περιστασιακά μιλᾷ γιὰ μιά προηγμένη

* «Sturm und Drang». 'Ονομασία μιᾶς περιόδου ἀκμῆς τῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας κατὰ τὰ τέλη τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰῶνα, παρμένη ἀπὸ τόν τίτλο ὁμώνυμου ρομαντικοῦ δράματος τοῦ Κλίγκερ (1775). Κύριοι ἐκπρόσωποι τοῦ κινήματος θεωροῦνται ὁ Σίλλερ, ὁ Γκαίτε καί ὁ Χέρντερ. (Σ.τ.Μ.)

επίγνωση, οί φιλόσοφοι δέν κάνουν τίποτ' ἄλλο παρά νά ἐξαγγέλλουν τίς προσταγές τοῦ παγκόσμιου πνεύματος, γιά τίς ὁποῖες οἱ ἴδιοι δέν ἔχουν συνεισφέρει καί οἱ ὁποῖες ἀπλῶς ἀποκαλύπτουν τό ἐπόμενο βῆμα καί ὄχι τόν στόχο.

Ἡ θέση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πραγματικά στήν πρώτη γραμμή τῆς παγκόσμιας προόδου. Αὐτό θά μπορούσε νά ὀνομασθεῖ ἀνθρωπολογικό θεώρημα, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι ἓνα κοσμολογικό θεώρημα. Ἀλλά αὐτό τό θεώρημα ἀξιώνει τήν ἀτέλεια τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ἡ ἀνθρωπολογία σταθεροποιεῖ τόν ἀνθρωπο. Τό πρόσωπο τῶν ζώων λειτουργεῖ σάν ἀσπίδα· παραμένει πάντοτε ἀνέκφραστο καί ἀμετάβλητο. Ὅμως ὁ ἀνθρωπος πολύ δύσκολα μπορεῖ νά ἔχει τήν ἴδια ἔκφραση δύο φορές. Δέν γνωρίζουμε ποιοί θά γίνουμε, οὔτε κἀν κατά πόσον εἴμαστε ἀνθρώπινοι. Στήν Ἀποκάλυψη μπορούμε νά δοῦμε τούς ἑαυτούς μας ὅπως εἴμαστε στήν ἀπόμακρη εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι τώρα αὐτό πού ἤδη θά μπορούσαμε νά εἴμαστε. Ἀλλά μέχρι νά συμβεῖ αὐτό εἴμαστε, ὅπως λέγει ὁ ἀπόστολος Παῦλος, μεταμφιεσμένα ἀποσπάσματα τοῦ ἑαυτοῦ μας, καί ἡ τελειότητά μας συνίσταται στό γεγονός ὅτι εἴμαστε ἀτελεῖς, «ποτέ τελειωμένοι». Ὁ ἀνθρωπος εἶναι τό πλέον ἀπροσδιόριστο δημιούργημα πάνω στή γῆ. «Ὁ ἀνθρωπος εἶναι μιά ἄβυσσος· ζαλίζεται κανεῖς ἄν κοιτάξει μέσα της» (Μπύχνερ: *Βούτσεκ*). Ἡ ἀνθρωπολογία ὀφείλε νά μὴν δίδει ἓναν σταθερό ὀρισμό τοῦ ἀνθρώπου· ὀφείλε νά τόν κατατάσσει μέσα σ' ἓνα ἀνοικτό σύστημα ὡς ὑπαινικτικότητα, συμβολισμό, ἀποσπασματικότητα. Στή θεωρία τῆς προόδου ἐπίσης ὁ ἀνθρωπος, εἶναι μιά μετάβαση, ὅμως ὁ στόχος εἶναι ἤδη γνωστός. Στό ἐπίπεδο τῆς πραγματικότητος, δέν εἶναι γνωστό τί θά γίνει ὁ ἀνθρωπος στό ἔσχατο στάδιο, διότι τό ἔσχατο εἶναι μονάχα τό ἀντικείμενο τῆς ἐλπίδας μας καί παράγεται μέσα ἀπό τίς προσπάθειές μας.

Ἡ ἀνθρωπολογία δέν εἶναι γιά μένα μιά λέξη-κλειδί. Εἶναι ἓνα λαθασμένο κλειδί πού κλειδώνει περισσότερες πόρτες ἀπό ὅσες ἀνοίγει. Ἐξετάζει τό μέρος ἀντί τοῦ ὅλου. Αὐτό πού εἶναι ἰδιαίτερο στόν ἄνθρωπο δέν ὑπάρχει σ' αὐτόν κατ' ἀποκλειστικότητα. Ἐνα βουνό μπορεῖ νά ἔχει μεγαλύτερο μέλλον ἀπό ἓναν ἄνθρωπο. Κατά συνέπεια ὁ ἄνθρωπος εἶναι μιά πολύ στενή κατηγορία. Πρέπει νά ἀνακαλυφθοῦν περιεκτικές κατηγορίες πού νά διανοίγουν τομεῖς διασταύρωσης. Ἡ κατηγορία «ἄνθρωπος» δέν παρουσιάζει κάποιον τομέα διασταύρωσης. Ὅμως ἀπό μιά ἄλλη κατεύθυνση εἶναι ἐξαιρετικά εὐρεία. Ὁ ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά κατανοηθεῖ χωρίς τήν ἱστορία καί τήν κοινωνία. Οἱ κατηγορίες πρέπει ἄλλοι νά γίνουν μικρότερες· ἡ λεπτομέρεια πρέπει νά καθιερώνει τά κριτήριά τους.

Θά συμβούλευα τούς φοιτητές σας νά μήν ξεκινοῦν μέ τή σύλληψη τῆς ἐπίγνωσης. Ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἐπίγνωση, στούς τομεῖς τῆς καταστολῆς καί τῆς μνήμης, περιέχει ἓνα στοιχεῖο τοῦ παρελθόντος (τό ὄχι-πλέον), ἔτσι προσεγγίζει καί τό μέλλον (τό ὄχι-ἀκόμη). Αὐτό ἐπιδρᾷ στή διαστρωμάτωση καί στίς διαστάσεις. Οἱ Μπρόντμερ καί Μπάιτινγκερ ἀναζητοῦν ἓνα σύστημα κατηγοριῶν γιά τή φαντασία. Ἐνάντια στόν Γκότσεντ ὑπερασπίστηκαν τό πιθανό, τό ἀπροσδόκητο καί τό ἀπρόβλεπτο πού ἐντόπιζαν μέσα στά παραμύθια, τούς μύθους καί τίς περιπετειώδεις ἱστορίες. Ἀλλά τό «ὄχι-ἀκόμη» φωτίζει κι ἄλλες ἀκόμη ἔννοιες ὅπως τῆς νεότητος, τῆς καμπῆς τοῦ χρόνου, τῆς παραγωγικότητας, τῆς ἐγκυμοσύνης (ἡ τελευταία αὐτῇ ἔννοια ὀρίζεται ὄχι ἀπό τόν σκοπό, πού εἶναι τό παιδί, ἀλλά μέ τό νόημα μιᾶς ἀνοικτῆς κατάστασης).

Ἀργά τό ἀπόγευμα δόθηκε μιά συνέντευξη σέ ἓνα φοιτητικό γιουγκοσλάβικο περιοδικό. Ἀρχικά ζητήθηκε ἀπό τόν Ἕρνστ Μπλόχ

νά σχολιάσει τή θέση σύμφωνα μέ τήν όποία πρίν από τήν επανάσταση ό καλλιτέχνης εκφράζει μόνο τόν έαυτό του, ενώ σέ μία σοσιαλιστική χώρα ή ώθηση δίδεται από τό κοινό. Έτσι ό καλλιτέχνης αντιπροσωπεύει τήν ομάδα καί τίς ανάγκες της.

ΜΠΛΟΧ: Αυτό είναι ένα σύνθετο πρόβλημα. Τό «κοινό» δέν είναι μία ταξική έννοια. Στ' αλήθεια, οι δραματουργοί, οι σκηνοθέτες καί οι ήθοποιοί διατυπώνουν αυτό πού ό θεατής θέλει; Τό κοινό είναι μονάχα μία συνάθροιση ατόμων τά όποία θέλουν νά διασκεδάσουν βλέπουν τίς ιδιωτικές τους φροντίδες νά κατοπτρίζονται πάνω στή σκηνή μόνο μέ μία άλλοτριωμένη μορφή. Ή πίστη ότι ή βάση γνωρίζει ήδη τί θέλει, ότι δίδει τήν κατεύθυνση στήν ιντελιγκέντσια καί ενεργοποιεί τόν καλλιτέχνη, προέρχεται από έναν πρωτόγονο δημοκρατισμό στήν πραγματικότητα ό Βολταΐρος καί ό Ρουσώ προηγοῦνται τῆς Γαλλικῆς Έπανάστασης, καί ό Μάρξ τῆς Έπανάστασης τοῦ 1917. Αὐτοί οι άνθρωποι τοῦ ἐποικοδομήματος ἔθεσαν πρῶτα τό ἐρώτημα. Ἐκόμισαν τή διαύγεια στήν ἄμορφη μάζα. Ὁ δημοκρατισμός — πρὸς τόν όποιο ἔρρεπε ό Μπρέχτ— ὑπερεκτιμᾷ τους δέκτες καί ὑποτιμᾷ τούς διδασκάλους. Οἱ στοχαστές καί οι συγγραφεῖς προβλέπουν, δέν ἀντανακλοῦν. Ένας λόγος γιά τόν όποιο οι άνθρωποι δέν μποροῦν ἤδη νά γνωρίζουν ποιό είναι τό καλύτερο είναι τό ότι ή ἄρχουσα τάξη τούς ἔχει μωράνει. Έτσι πρῶτα πρέπει νά φύγει ό καταρράκτης ἀπ' τά μάτια τους. Ή λατρεία τοῦ προλεταριάτου μπορεῖ ακόμη καί νά ὀδηγήσει στήν ὀπισθοδρόμηση. Ή ρωσική ἀρχιτεκτονική ὑπῆρξε ἀρχικά προοδευτική, ὅμως μέ τόν Στάλιν τό κακό γούστο (Kitsch) τῆς δεκαετίας τοῦ '20 κυριάρχησε καί πάλι — ὅπως ἐγινε τήν ἐποχή τοῦ Μουσολίνι καί τοῦ Χίτλερ. Γιατί; Διότι στηρίχθηκαν πάνω στίς ἀνάγκες τοῦ καλούμενου λαοῦ, καί ό λαός ἤθελε βελούδινες καί χρυσαφένιες κα-

τασκευές. 'Ο Μπρέχτ κατ' ἀρχήν γελοιοποιήθηκε ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιο τὸν «λαὸ» καὶ στή συνέχεια ἦταν ἀνεκτός σάν κλόουν, πολὺ ἀργότερα ἀναγνωρίσθηκε σάν ὁ πρωτοποριακὸς συγγραφέας πού ἦταν.

ΑΝΤΙΠΡΗΞΗ: Ἀλλὰ ὁ λαὸς ὁ ὁποῖος πιστεύουμε ὅτι θὰ συμμετεῖχε καθοριστικά στήν τέχνη στό σοσιαλιστικό κράτος δέν εἶναι λαὸς αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

ΜΠΛΟΧ: Τέτοιος λαὸς θὰ μπορούσε νά υπάρξει μονάχα σέ κάποιο μεταγενέστερο στάδιο. Ἡ λατρεία τοῦ προλεταριάτου σεβάστηκε μιά τάξη πού εἶχε θυθιστεῖ στή βαρβαρότητα καὶ δυστυχῶς ἡ τάξη αὐτή ἐλάχιστη σχέση ἔχει μέ ἓνα μελλοντικό ἀπελευθερωμένο προλεταριάτο. Κατά συνέπεια κυριάρχησε τό γοῦστο τῶν μικροαστῶν. Ἄν ἡ καινούργια ἀρχιτεκτονική τῆς Ἐπανάστασης εἶχε διατηρηθεῖ, τότε ἡ μάζα θὰ εἶχε καλλιεργηθεῖ μέχρι τὸν ὕψιστο βαθμὸ τῆς ἐπίγνωσής της. Εἶναι τὰ ἄτομα πού αὐξάνουν τὴν ἐπίγνωση τῆς κοινωνίας. Κάποιος πρέπει νά κοινοποιήσει τὴ δημιουργική του ιδεολογία στό προλεταριάτο.

Ἡ περίφημη μοναξιά τοῦ καλλιτέχνη δέν ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ἐνότητά του μέ τὴν κοινωνία. Ἕνας καλλιτέχνης εἶναι μόνος καὶ ἀπεικονίζει τό ταβάνι του ἢ μιᾶ σ' ἓναν μικρὸ κύκλο πού αἰσθάνεται ὅπως αὐτός, ἓνας ἄλλος εἶναι μόνος καὶ ἐκφράζει τίς μεγάλες ἀνθρώπινες ἀνησυχίες, μέσω τῶν ὁποίων μιᾶ ἐξ ὀνόματος ἑκατομμυρίων. Διότι εἶναι καὶ αὐτός μέλος τῆς κοινωνίας. Μέ ἐγελιανούς ὅρους: τό ἄτομο ἔρχεται νά σώσει τό παγκόσμιο πνεῦμα. Αὐτό ἀληθεύει ιδιαίτερα γιὰ τό δράμα, τό ὁποῖο πάντοτε ἀπεικόνιζε τὴν κοινωνία.

Ἀλλὰ ἓνας συγγραφέας ποτέ δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀγορητής. Ἡ τέχνη πρέπει νά εἶναι αὐθεντική καὶ ἐντυπωσιακή. Ἡ κραυγή πρέπει νά ἀντηχεῖ μέσα ἀπὸ τὴν ἄρπα ἐνός ιδιαί-

τερου ατόμου. Στην 'Ανατολική Γερμανία κανείς δέν πήγαινε στά θέατρα ἄν καί τά ἔργα ἀπεικόνιζαν μέ ἀκρίβεια τήν κοινωνία καί τά προβλήματα τῆς ἐποχῆς. Ἦσαν βαρετά ἄρθρα ἐφημερίδας στιχουργημένα. «Ἡ κοινοτοπία εἶναι ἡ ἀντεπανάσταση!» (Ἰσαάκ Μπάμπελ). Ἐπιπλέον, οἱ ἔννοιες τῆς «ομάδας» ἢ τῆς «συλλογικότητας» διεστράφησαν ἀπό τόν ναζισμό. Τά χειρότερα ἐγκλήματα στήν ἱστορία διαπράχθηκαν στό ὄνομα τοῦ λαοῦ. Τό μοναδικό φῶς στή ναζιστική Γερμανία ἦταν μερικά ἄτομα. Πρέπει νά ὑπάρχει ἀλληλεγγύη ἀνάμεσα στό ἄτομο καί στήν κοινωνία, ἀλλά ἡ λύση δέν θά προέλθει μόνο ἀπό τήν κοινωνία.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Ποιά εἶναι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν κουλτούρα πρίν τήν ἐπανάσταση καί στήν κουλτούρα μετά τήν ἐπανάσταση;

ΜΠΛΟΧ: Δέν εἶμαι ἡ Πυθία. Σέ κάθε ἐποχή συμπλέκονται δύο νήματα, πρῶτον «ἡ πολιτιστική κληρονομιά» (Ἔνγκελς), δηλαδή ἡ θρησκεία, ἡ τέχνη καί ἡ φιλοσοφία· καί δεύτερον, ἡ ἰδεολογία. Ἡ ἰδεολογία εἶναι ἀκριβῶς μιά χροιά τῆς ἐπίγνωσης πού τονίζεται καί σβήνει μαζί μέ τήν κυρίαρχη δύναμη. «Οἱ κυρίαρχες ἰδέες μιᾶς ἐποχῆς εἶναι οἱ ἰδέες τῆς ἄρχουσας τάξης» (Μάρξ). Ἡ Βίβλος ἀποτελέσει μιά δικαιολογία γιά τίς φτηνές τῆς εἰσαγωγές· ἡ διατήρηση τῆς καθαρότητας τοῦ κομμουνισμοῦ εἶναι μιά πρόφαση γιά τήν κατοχή τῆς Τσεχοσλοβακίας. Τίποτε, δέν ἔχει ἀλλάξει. Τά σλόγκαν καί τά ἄλλοθι πού κυκλοφοροῦν στή Σοβιετική Ἑνωση σήμερα εἶναι καθαρή ἰδεολογία καί τό καλύτερο πού μπορεῖ νά προκύψει ἀπ' αὐτά εἶναι ἡ προειδοποίηση: δέν πρέπει νά ἐνεργεῖτε μέ αὐτόν τόν τρόπο. Τί περισσότερο ἔχει ἐκφράσει ἡ πολιτιστική ἀξία μιᾶς ἐποχῆς ἢ μιᾶς τάξης: μιᾶ γιά τό μέλλον. Κάθε σημαντικό φιλοσοφικό ἢ καλλιτεχνικό ἔργο συμβάλλει στή μελλοντική ὠριμότητα. Κατά συνέπεια

τά μεγάλα επιτεύγματα στο έποικοδόμημα δέν ανήκουν πλέον έντελῶς στήν εποχή τους. Ὁ Παρθενώνας δέν μπορεῖ νά διαγραφεῖ μόνο καί μόνο ἐπειδή χτίστηκε ἀπό μιά δουλοκτητική κοινωνία. Ἡ κοινωνική του ἀποστολή τήν εποχή του δέν εἶναι πλέον ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει. Ἐκεῖνο πού τώρα μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι τό νόημα πού ἀποκτᾷ γιά τίς ἐπόμενες γενεές οἱ ὁποῖες ζοῦν ἀπό μιά διαφορετική κατάσταση.

Κατά συνέπεια μόνο ἡ πρόοδος καί ἡ πάροδος τοῦ χρόνου ἐκφράζουν τήν πλήρη ἀξία τῆς κληρονομιάς τοῦ παρελθόντος — καί ποτέ πλήρως. Μερικές φορές ἀντικείμενα περιφρόνησης φτάνουν νά γίνονται ἀντικείμενα σεβασμοῦ, ἐκτιμῶνται καί ἀσκοῦν ἐπίδραση. Ὅταν ὁ Χέγκελ τοποθετοῦσε σάν αἰώνιο παράδειγμα τήν ἐλληνική τέχνη ὑπερέβαλλε, ἀλλά τουλάχιστον εἶδε τήν σημασία τῆς Ἑλλάδας. Ὁ 18ος αἰώνας οὔτε κἀν πρόσεξε τή γοτθική τέχνη· αὐτό τό καταλαβαίνουμε διότι ἡ παράλλαξη εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τό σημεῖο στό ὁποῖο βρισκόμαστε. Ἀλλά στό μέλλον θά δοῦμε ἀκόμη περισσότερα. Τό ἐπίδεικτικό ὑποκείμενο της κουλτούρας ἀναπτύσσεται μέ τόν σοσιαλισμό· ὁλόκληρος ὁ πλοῦτος του θά φανεῖ μονάχα μέσα στή σοσιαλιστική κοινωνία.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Ποιά εἶναι ἡ σχέση μεταξύ αἰσθητικῆς καί πρακτικῆς δράσης κατά τήν ἐπανάσταση; Ἐχει ἀκόμη ἡ τέχνη μιά ἀποστολή ἢ χάνει τόν σκοπό της;

ΜΠΛΟΧ: Ἡ αἰσθητική δέν θά ἔπρεπε νά συγχέεται μέ τήν θεωρία ἢ νά ἐκλαμβάνεται ὡς στερούμενη ἐνδιαφέροντος. Βέβαια, συχνά τό ἀληθινό, τό καλό καί τό ὁμορφο, ἢ μᾶλλον ὅ,τι θεωρεῖται σάν τέτοιο, δέν ἔχει τίποτε νά κάνει μέ τήν καθημερινή ζωή καί ἔτσι ὑπηρετεῖ τήν ἀπάτη, σάν ἕνα ὅπιο τοῦ λαοῦ. Τήν εποχή τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας οἱ ὅπερες κρατοῦσαν τό κοινό σέ μιά κατάσταση ἐξαρσης μέχρι πού ἐπέφετε ἡ αὐλαία, ἀλλά τό ἐπόμενο πρωινό ἡ πραγματικότητα

δέν είχε αλλάξει. Ἀκόμη καί ὁ Μπλόχ — ἂν καί δέν ἦταν αὐτή ἡ πρόθεσή του — μπορεῖ νά χρησιμεύσει γιά ἐξαπάτηση. Ἡ εὐσέβεια εἶναι ἀγωγός τῆς ἀστικῆς εἰρήνης: ὁ Θεός θά φροντίζει γιά τά πάντα. Ὅμως ἡ ἐπαναστατικὴ τέχνη ὑπάρχει πράγματι. Τί τρομακτικά ἀξιώματα ἀπορρέουν ἀπὸ τὸν Γκρύνεβαλντ! Στίς Βρυξέλλες τὸ 1830 ξέσπασε μιὰ ἀνατραχὴ μετὰ τὸ ἀνέβασμα τοῦ ἔργου τοῦ Ὁμπέρ. *Ἡ Μουγκή τοῦ Πορτίτσι*. Ὁ Λένιν ἰσχυρίζοταν ὅτι βρίσκει τὴ δικαίωση τῆς ἐπαναστατικῆς του δραστηριότητος στὸν Μπετόβεν. Τὸ θέατρο καί ἡ ἀφήγηση μπορεῖ νά εἶναι εἴτε ἓνα προστατευτικὸ πάρκο εἴτε ἓνα ἐργαστήρι· μερικές φορές παρηγοροῦν καί κατευνάζουν, ἄλλες φορές διεγείρουν· μπορεῖ νά εἶναι εἴτε φυγὴ εἴτε προεικονισμὸς τοῦ μέλλοντος. Ἡ κατάσταση πού δημιουργοῦν δέν εἶναι μόνον ἡ ψευδαίσθησις· μπορεῖ ἐπίσης νά εἶναι μιὰ πρόβλεψη αὐτοῦ πού πρόκειται νά ἔλθει, διότι μέσα της καταργεῖται ἡ ἀντίσταση τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου. Ὁ Μπρέχτ μετέτρεψε τὸ θέατρο σέ ἓνα ἐργαστήρι γιά καινούργια μοντέλα. Σχετικὰ μέ τὸ πρόβλημα κατὰ πόσον ἓνας ἄνθρωπος μπορεῖ νά θυσιαστεῖ γιά τὴν ὁμάδα, στὴν ἀρχὴ δημιουργεῖ ἓναν ἥρωα πού καταφάσκει, ὕστερα ἓναν πού ἀρνεῖται καί θά μπορούσε νά προσθέσει καί κάποιον πού θά ἔλεγε «ἴσως».

Ἡ τέχνη διατηρεῖ τὴν προφητικὴ της λειτουργία ἀκόμη καί μετὰ τὴν ἐπανάσταση. Ἡ εἰκόνα τοῦ Ἑλληνα, τοῦ πολίτη, γιά πρώτη φορά σκιαγραφήθηκε στὴν τέχνη. Κατὰ ὅμοιο τρόπο, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ δημιουργεῖ γιά πρώτη φορά στὸν πραγματικὸ χῶρο ἐνάντια στὰ ἐμπόδια ἀπὸ τά ὁποῖα ἡ γῆ εἶναι γεμάτη. Ἄν τά ἀνατρεπτικὰ στοιχεῖα τῆς τέχνης ἐξαφανίζονταν μέσα στὴν ἀταξικὴ κοινωνία, αὐτὸ θά ἀποτελοῦσε ἀπόδειξη ὅτι ἡ πραγματικότητά παρέμεινε στὸ στάδιο τῆς μικροαστικῆς κοινωνίας στὴν ὁποία ἡ τέχνη

γίνεται μιά καταπραϊντική ιδεολογία αντί νά εἶναι ἓνα σαλπικτήριο κάλεσμα. Ἡ ἀληθινή τέχνη, συμπεραμβανομένης καί τῆς ἐπαναστατηκῆς τέχνης, εἶναι πάντοτε ἓνα σαλπικτήριο κάλεσμα καί μιά πρόκληση.

Ἀπό τή σκοπιά αὐτή θά ἔπρεπε νά καθιερωθεῖ μιά ἱεραρχία τῶν τεχνῶν. Ἡ λογοτεχνία, πού διαβάζεται, ἔχει ἰσχυρότερη ἐπίδραση ἀπό ἐκείνη τῆς σιωπηλῆς γλυπτικῆς ἢ τῶν ζωγραφικῶν ἔργων πού βρίσκονται σέ μιά πινακοθήκη καί τό θέατρο, πού συνδυάζει θέαμα καί ἀκρόαμα καί δονεῖ μέ δραματική ἔνταση, εἶναι μεγαλύτερη πρόκληση. Ὁ λόγος πάνω στή σκηνή μπορεῖ νά ἔχει τίς συνέπειες πού ἔχει καί ὁ λόγος μπροστά σέ μιά λαϊκή συγκέντρωση. Ὁ Λένιν τοποθετοῦσε τόν κινηματογράφο στήν ὑψηλότερη θέση ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἐπίδρασης. Ὅμως γιά τόν ἐλεύθερο χρόνο, στή διάρκεια τῆς ἀνάπαυσης ἀπό τήν ἐργασία, θά μπορούσε νά υπάρξει μιά διαφορετική ἱεραρχία, καί ἡ φύση τῆς τέχνης ὡς πρόκληση θά μπορούσε νά ἐπανατοποθετηθεῖ λειτουργικά.

Τό *Περιμένοντας τόν Γκοντό* δείχνει τόν μεγάλο κίνδυνο τῆς ἐποχῆς μας, τόν μηδενισμό, ὁ ὁποῖος μόνο προσωρινά καλύπτεται ἀπό τόν ἐπαναστατικό ἐνθουσιασμό. Ὁ μηδενισμός εἶναι ἀναπόφευκτος ὅταν ὁλόκληρη ἡ ἀνθρωπότητα ἐπιτυγχάνει ὑπερβολικά ἐλεύθερο χρόνο χωρίς τήν κατάλληλη προετοιμασία μέ ἀποτέλεσμα νά προκαλεῖται ἀνία. Το νά ὑποδεικνύουμε τόν κίνδυνο αὐτόν δέν εἶναι «παρακμή» ἀλλά ἀντίθετα εἶναι τόσο σημαντικό ὅσο καί τό νά φωτίζουμε τόν δρόμο πού ὁδηγεῖ στίς κορυφές τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ὑπάρχουν μόνο κορυφές; Στόν δρόμο γιά τόν σοσιαλισμό ὑπάρχουν ἀσυνέχειες καί πρέπει κανεῖς νά εἶναι προετοιμασμένος νά τίς συναντήσει.

ΟΥΤΟΠΙΑ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΟΥΤΟΠΙΑ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ ΜΕ ΤΟΝ ΕΡΝΣΤ ΜΠΛΟΧ) ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΕΝΕΛΑΟ ΛΥΚΙΑΡΔΟΠΟΥΛΟ, ΣΕ ΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΦΙΛΜΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΜΙΧ. ΛΕΟΝΤΑΚΙΑΝΑΚΟΥ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΩΝ ΑΦΩΝ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 2007 ΓΙΑ ΔΟΓΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΕΡΑΣΜΟΣ

ΟΙ ΙΔΕΕΣ

*

LUCIEN GOLDMANN, *Εισαγωγή στον Λούκατς και τον Χάιντεγγερ* • Μ. ΔΑΜΠΡΙΔΗΣ, *Η σύγκρουση με τον Νόμο ως έμπρακτη κριτική του Δικαίου* • KARL KORSCH, *Από τη διαλεκτική του Χέγκελ στη διαλεκτική του Μάρξ* • H. LEFEBVRE, *Η μαρξική θεωρία του κράτους* • GEORG LUKACS, *Από τη φαινομενολογία στον υπαρξισμό* • HEGEL-FEUERBACH-MARX, *Κράτος και θρησκευτική συνείδηση* • JEAN HIPPOLYTE, *Χέγκελ και Μάρξ* • Μ. ΔΑΜΠΡΙΔΗΣ, *Άντι-ιδεολογικά* • ΓΕΡ. ΛΥΚΙΑΡΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Η «Ρωμιοσύνη» στον Παράδεισο* • G. A. PAUL, *Η λενινιστική θεωρία της αντίληψης* • ERNST CASSIRER, *Η τεχνική των σύγχρονων πολιτικών μύθων* • ERNST BLOCH, *Ουτοπία και επανάσταση* • MAX HORKHEIMER, *Οι Έβραίοι και η Εβρώπη* • HANNA ARENDT, *Σκέψεις για την πολιτική και την επανάσταση* • H. LEFEBVRE, *Αρχαίοι και νέοι Έλεάτες* • FRANZ NEUMANN, *Η έννοια της πολιτικής ελευθερίας* • A. WELLMER, *Λόγος, ουτοπία και διαλεκτική του Διαφωτισμού* • ΦΩΤΗΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ, *Φύση και κοινωνία* • A. HELLER, *Η Μεγάλη Δημοκρατία* • M. JAY, *Η έννοια της ολότητας στον Λούκατς και τον Άντόρνο* • GEORG ZIMMEL, *Πόλη και ψυχή* • ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΙ - KABELIN, *Έθνος και οίκουμενικότητα* • ΦΩΤΗΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ, *Φιλοσοφικός ρεφορμισμός* • ZYGMUNT BAUMAN, *Και πάλι μόνοι* • ΓΙΩΡΓΟΣ Σ. ΒΛΑΧΟΣ, *Η συνείδηση ενάντια στον Νόμο* • ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ, *Πρός τη ρομαντική κρίση* • M. LOWY - R. SAYRE, *Η εξέγερση των άθλιων* • ERNST BLOCH - TH. W. ADORNO, *Κάτι λείπει* • RAYMOND WILLIAMS, *Ο T. Σ. Έλιοτ ως κριτικός της κουλτούρας* • ΦΩΤΗΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ, *Τό πνεῦμα στην έξορία* • ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΑΓΚΡΙΩΤΗΣ, *Ο δίκαιος και η πόρνη* • Π. ΚΟΝΔΥΛΗΣ κ.ά., *Παλιά και νέα θεότητα*, • FERENC FEHER, *Περί της «Δύσεως»*.